

MEMLÜK SULTANLIĞI TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

M. C. Şehabeddin Tekindağ

Bir hânedânın veya bir emirin idaresi altında ehemmiyetli bir rol oynadığını gördüğümüz memlûk guruplarının faaliyetleri sonunda meydana çıkıp önce Bahriyye(= al-Mamâlik al-Bağriyya) sonra da Burciyye(= al-Mamâlik al-Burciyya) Memlûklarının yönettikleri Memlûk Sultanlığı, XIII. yüzyıldan 1517 senesine kadar 267 sene müddetle Mısır, Suriye, Hicaz ve Güney Anadolu'da mevcudiyetini devam ettirmiş, kuvvetli teşkilâtı sayesinde, Frank(= Haçlılar) ve Moğol istilâlarını da muvaffakiyetle önlemiştir. Ekseriyetini Türklerin teşkil etmesi sebebiyle türkçenin resmî dil olarak kabul edildiği bu Sultanlığın tarihi, bâzı makale ve monografiler istisnâ edilecek olursa, henüz tam ve mükemmel bir şekilde yazıldığı iddia edilemez. Bununla beraber, Mısır'ın fethinden sonra, Memlûk Sultanlığının tarihi ve teşkilâtı ile ilgili olup Yavuz Sultan Selim tarafından İstanbul'a gönderilen nadir yazmaların kullanılmamış olmasının da bu hususda rol oynadığı bir gerçektir. İşte, biz, kütüphanelerimizde mevcut yazmaların verdikleri imkân nisbetinde, yalnız Orta-Doğu'yu değil, Anadolu'yu, hattâ, Osmanlı tarihi ile teşkilâtını, bilhâssa, iktisadiyatını yakından ilgilendiren bu Sultanlığın tarihini kısaca belirtmek, bâzı mühim yazmalara işaret etmek, dolayısıyla de bu sahaya bir katkıda bulunmak istiyoruz.

IX. YÜZYILDAN XIII. YÜZYILA KADAR MISIR'DA TEŞEKKÜL EDEN MEMLÜK GRUPLARI

**Memlûk sistemi. — Mısır'ın ilk Türk Vâlleri. — Tûlûn-Oğulları. —
İşîdîler. — Fâtîmîler. — Eyyûbîler. — Oğuz-Türkmen Grupları. —
al-Horezmî. — al-Kıbcâkî. — al-Mamâlik al-Bahriyye.**

Askerî memlûk sistemi, islâmî kadro içinde teessüs etmiş olan bir teşekkül olup, hükûmet hesabına satın alınarak (=müşterevât, culbân) muhtelif kışlalarda, sonraları mekteplerde (=tıbâk), askerî gaye ile yetiştirilmek suretiyle, kendilerini satın alan Halife, Sultan veya Emir'in, gaye ve maksadının husulü için ayrı bir gurup teşkil eden memlûklardır. Bu sistem, aynı gaye ve maksatlar ile IX. asrın ilk yarısından XIX. asrın başlarına kadar, muhtelif istihaleler göstermek suretiyle, İslâm Âleminde mevcut olup, aşağı-yukarı on asır zarfında muhtelif yerlerde, hassaten en zengin bir ülke olan Mısır'da pek mühim bir rol oynamıştır. Başlangıçta mühim olmayan bir mahiyet arzeden bu sistem, gittikçe tekâmül ederek, Fâtîmîlerde, Eyyûbîlerde, nihâyet bizzat kendi ismine izâfe edilen Memlûk Devletinde en mütekâmil şeklini bulmuştur. Aynı sistem, daha değişik bir tarzda, Osmanlılar tarafından da tatbik olunmuştur.

İslâm Âleminde memlûk satın almak suretiyle bunlardan askerî sınıflar teşkil eden ilk devlet Abbâsîlerdir. El-Me'mun(813-833)un bu husustaki teşebbüsü istisnâ edilecek olursa, ilk defâ bu sistemin kuruluşuna çalışan el-Mu'tasım (833-842), hilâfeti takviye etmek maksadiyle, ekserisi Türk ırkından gelen bir memlûk gurubu(=hassa askeri) teşkil etti. Sayıları Berberîlerle beraber 70,000 i bulup, herkesden uzak tutulmak suretiyle Sâ-marrâ'daki hususî kışlalarında ikamet eden bu hassa askerinin şecâati sayesinde, Abbâsîler, haricî tehlikeleri muvaffakiyetle önleyebildiler. Bununla beraber, bu hassa askerinin, Bağdad havalisi gibi, diğer vilâyetlere de nüfûz ederek buralara yayılması, Abbâsîlerin aleyhine oldu. Nitekim, bu hassa gurubunun kumandanlarından bir kısmının, yararlıklarına mükâfat olarak, hilâfetin muhtelif vilâyetlerine, bu arada Mısır'a gönderildiklerine de şahid oluyoruz. Vâli olarak Mısır'a gelen ve umûmiyetle Türk ırkına mensup bu cins askerî kumandanların ilki 858 de Yezid b. Abdullah et-Türkî olup, bunu 864 de Gulbek ve 868 de Uzcûr et-Türkî tâkip ettiler¹.

1 Bk. İbn Yûsuf al-Kindî (ölm. 961), *Kitâb al-Vulât va Kitâb al-Kuđât*, nşr. R. Guest, s. 202, 206, 211.

Şâyânı dikkattir ki, bu Türk Vâlleri, çok geçmeden, bu yabancı sahadâ, aynı memlûk sistemini büyük bir maharetle tatbik ettiler. Mısır'a gelen bu Türk Vâllilerinin, teşkiline muvaffak oldukları memlûk guruplarına istinaden, hilâfet merkezine karşı istiklâl mücâdelesine girişmeleri yanında, memleketin halifelikle olan iktisadî bağlarını azaltmak hususundaki gayretleri, Mısır tarihi için yeni bir başlangıç oldu. 868 de Mısır'a gelen Ahmad b. Tûlûn at-Türkî², Türk memlûklerinin desteği sayesinde, burada ilk Müslüman-Türk sülâlesini kurmağa muvaffak oldu(868-905).

Mısır'da hüküm süren iktisadî buhranı bertaraf etmek suretiyle³, burayı İslâm medeniyetinin muhtelif safhalarını arzeden bir memleket haline getiren Tûlûn-Oğulları⁴, İşîdîler(935-969) tâkip etti⁵. Daha 935 den beri Mısır'da faâliyet gösteren Ebû Bakr Muḥammad b. Toğaç ve müteâkiben 946 da Ebu'l-Kâsım Enücûr b. al-İşîd, kendi memlûk gurubuna istinaden yeni bir sülâle kurmağa muvaffak oldu⁶.

Münhasıran bu Türk Vâllilerinin şahsî değerlerine inhisar eden her iki Türk gurubunda, memlûklar, esas rolü oynamış görünüyor. Tûlûn-Oğulları zamanında ordunun mevcudu 24,000 i zenci ve 40,000 i Türk olmak üzere 64,000 i buluyordu⁷. İşîdîler zamanında da Türklerin ekseriyeti teşkil ettikleri muhakkaktır. Her iki Türk âilesi de kendilerinin teşkil ettikleri memlûk gurublarına istinaden iş başına geçen Memlûklü Sultanlarının dikkate şâyân misâlleridir.

969 da Mısır'ı istilâ ederek burada dinî temele müstenid bir devlet tesis eden Fâtîmîler de, sünni rakibleri ile propaganda ve ticâret yolu ile de rekabete girişdiklerinden, çok geçmeden, cebren kabul ettirilen şî'liğe ancak zahîrî bir şekilde boyun eğen halkın arasında nüfûz ve kudretlerini idâme ettirmek endişesi ile, aynı sistemi tâkip etmek zorunda kaldılar. El-Azîz bi'llah (Abû Mañşûr, 955-996), Berberî ve zencilerden ayrı olarak, Türk-

2 Bu Türk Vâli hak. bk. at-Tabarî, *Tarîh ar-Rusul va'l-Mulûk*, nşr. de Goeje, III, 1670.

3 Bk. C.H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Aegyptens*, s. 136 v.d.

4 Bu âile hak. bk. al-Kindî, s. 212; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil fî't-Tarîh*, nşr. Tornberg, Leiden, 1853, VII, 126. Krş. C.H. Becker, s. 136 v.d.

5 Halife tarafından verilen İşîdî lākabı, Fergana hükümdarlarının lākabı olup «şahlar şahı» veya «kul» manasına gelmektedir, bk. İbn Sa'd, *Kitâb al-Muḥrib*, nşr. Tallqvist, s. 23 v.d., W. Barthold, IA, madde: Fergana.

6 Bk. al-Kindî, s. 286 v.d.

7 Bu devrin yazılarında rastlanan türkçe istilâhlar hak. bk. J.V. Karabacek, *Erstes urkundliches Auftreten der Türken, d. Mitteilungen aus der sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien, 1887, s. 98 v.d.

lerden müteşekkil yeni bir Memlûk sınıfı ihdas etti. Bu sınıfa dahil Türk askerî, Fâtîmîlerin Mısır ve Suriye'de hâkimiyetlerini sağladılarsa da, diğer gurublarla olduğu gibi, kendi aralarında da bitmez-tükenmez kavgaları, aynı zamanda devletin tedricî inhitatının da başlıca sebeplerinden biri oldu. Bu Türk askerî gurubunun tabii şeflerinden Aftekin, Yultekin, Begcur ve Mengü Tekin, kendi gurublarının başlarında olarak mühim roller ifâ ettiler⁸. Ezcümle Yul-Tekin at-Türkî, 984 de, Türk Memlûklarının yardımı ile, isyân eden magribli kıt'aların tenkilinde esas rolü oynadığı gibi, Fâtîmîler, Suriye'deki muvaffakiyetlerini Dizbörü'nün faaliyetine borçludurlar⁹.

Bununla beraber, yerli halkın inanışlarına muvazi olarak, sünnî akidelere bağlı kalan Türk Memlûkları, el-Hâkim bi-emrillah(996-1021) zamanında, İran menşeli Muḥammad b. İsmâ'il ad-Dürzî'nin, bu Fâtîmî Halifesinin ulûhiyetini kabul ederek yeni bir doktrin yayması ve bu hususta te'lif ettiği bir kitab'ın¹⁰ Kahire Câmîinde okuması üzerine, bu doktrin sebep olduğu karışıklıklar esnasında, ad-Dürzî'yi öldürmüşler ve taraftarlarını da dağıtmak suretiyle Fâtîmîlere cephe almışlardır.

Fâtîmî Halifesi al-Mustanşır(1036-1094) ın son zamanlarında hâkimiyeti büsbütün ellerine alan Türk Memlûkları, zenciler ve Berberilere karşı giriştikleri mücadeleler yüzünden, kuvvetlerini kaybederek, Fâtîmî Devletinin çökmesine, devletin siyâset ve iktidarcı tam bir inhizama uğramasına sebep olmuşlarsa da, halkın sünnî temayüllerini izhar etmelerine ve dolayısıyla bu mezhebe sâlik guruplar yanında kendi ırkdaşlarının da Mısır'a gelmelerine zemin hazırlamışlardır.

İşte bu durumdan istifade etmek suretiyle kolayca Mısır'ı ellerine geçiren Eyyûbîler(1171-1250), Oğuz-Türkmenlere istinat ederek, feodal bir idare sistemi kurmağa çalıştılar. Fâtîmî ordusunda bulunan zenciler ile Ermenileri ortadan kaldıran Selâhaddin, yerlerine Oğuz-Türkmenler ile Kurdleri ikame etti(1187). Teşkil edilen bu Memlûk guruplarına muvazi olarak, daha XI. ve XII. inci asırlardan beri Suriye'de yerleşen Türkmenler de (sonradan Şam ve Halep Türkmenleri; Memlûkler devrinde: Kesrivan Türkmenleri) Eyyûbîlerin hizmetine girmek suretiyle, bu devletin etnik durumu-

8 Bk. İbn al-Aşîr, IX, 5, 6, 13; İbn al-Kalânîsî, *Zayl Tasrih Dimaşk*, Beyrouth, 1908, s. 83 v.d.

9 Bk. İbn al-Aşîr, IX, 162 v.d., 260 v.d., 313 v.d. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Dürzî tarihine dair notlar*, *Tarih Dergisi*, 10 (1954), s. 149, not. 33.

10 Kitâb'ın muhteviyâtı hak. bk. Sibî b. al-Cavzî, *Mirât az-Zamân*, İslâm Eserleri Müzesi, Arap. Yazm. Nr. 2134, XI, 87/a; Mağrîzî, *İtilâz al-Hunafûs bi-Ahbârî'l-Ulufâs al-Fâtîmîyin*, Ahmad III. Ktp. Nr. 3013, 68/b.

nun değişmesinde en mühim âmil oldular. Nitekim, bu Oğuz-Türkmen emirlerinden bir çoğu(=at-Türkânî), Selâhaddin ve halefleri zamanında pek mühim bir rol oynamışlardır.

Memlûk guruplarının daha muntazam teşkilâtlar halinde ortaya çıkması keyfiyeti Selâhaddin'in halefleri al-Malik al-Kâmil Muḥammad(1218-1238) ve gayesinin Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ı da içine alan bir devlet vucuda getirmek suretiyle Eyyûbî Devletini merkezileştirmeye çalışan al-Malik al-Şâlih Nacmaddin Ayyûb(1205-1249)¹¹ zamanlarına tesadüf eder. Daha 1230 dan itibaren memlûk satın alma işine önem veren al-Malik al-Şâlih, bilhassa, Kürdlerin, kardeşi al-Malik al-Âdil'e sâdik kalmaları üzerine, Moğol istilâsının sebep olduğu karışıklık esnasında, cesaretleri, koşu-birlikte getiren bu Kıpçakların teşkil ettikleri guruplar yanında, kendi kü-nazarına alarak¹², pek çok Kıpçak köle satın aldı. Âdet ve an'anelerini de birlikte getiren bu Kıpçakların teşkil ettikleri guruplar yanında, kendi küçük iktâlarında yaşayan Oğuz-Türkmen emirleri de, çok geçmeden, nüfûz sâhibi olmağa başladılar. Bilhassa bu devir Türkmen reislerinden Emir Seyfeddin al-Ḳaymarî ile İzzeddin Aybey at-Türkânî gibi emirlere işâret etmek isteriz. Nitekim, al-Malik aş-Şâlih, kendisine tarafdar Eşrefiyye Memlûkları ile büyük Türkmen ümerâsından İzzeddin Aybey al-asmari'nin destekleri ile iş başına geçmiş idi¹³. Öte yandan, Horezmliler ile sıkı temaslarda bulunan al-Malik aş-Şâlih, evvelâ bunları müttefik olarak kullanmış¹⁴, bilâhare Marc aş-Şoffar'da mağlûp edince¹⁵, esir düşenlerden bir kısmını ordusuna katmak üzere Mısır'a yollamıştır ki, bunlar, Mısır ve Suriye'de muhtelif iktâlara sâhip olmak suretiyle Türk ekseriyetini çoğaltmışlardır. Çağdaş kaynaklarda görülen al-Horezmlilerin ekserisinin bunlar olduğu kanaatindeyiz. Sonradan, evvelce esir olarak alınanlardan başka, beraberlerinde bozkır geleneklerini de birlikte getiren Kıpçaklar (=al-Ḳıbcâkî)da, Moğolların evvelâ 1223, sonra 1238 de taarruzları üzerine, mağlûp olarak

11 Tam biyografisi hak. bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *al-Malik aş-Şâlih Nacm ad-Din Ayyûb*, I.A, Cüz. 77, s. 674 v.d.

12 Bk. al-Umarî, *Masâlik al-Ahbâr*, Not. et Extr..., XIII, 267.

13 Bk. İbn al-Amîd, *Ta'rih*, Arab. Yazm. Lâleli Ktp. Nr. 2002, 238/a.

14 Bk. Abû Şâma, *Zaylala'r-Ravdatayn*, Mısır, 1947, s. 174; *Continuation de Guillaume de Tyr*, *Rec. des Hist. des Crois.*, Paris, 1859, II, 562 v.d., *Chron. du Templ. de Tyr*, Gester, nşr. G. Raynaud, Livre 3, s. 145.

15 Bk. İbn al-Cavzî, *Mirât az-Zamân*, Feyzullah Efendi Ktp. Nr. 1524, IX, 116/b; Abû Şâma, *yan. sr.*, s. 178; al-Hazraclî, *Ta'rih Davlat al-Akrâd va'l-Atrâk*, Hekimoğlu Ali Paşa Ktp. Nr. 695, 157/b.

kitle halinde etrafa yayıldıkları sırada Mısır'a gelmişler, Oğuz-Türkmenler gibi, buradaki Memlûk hâkimiyetinin en mühim unsuru olmuşlardır¹⁶. Bir kısım Arap müellifleri, geldikleri yerlerle rabitalarını kesmiyerek, oralardaki ırkdaşları ile münasebetlerini devam ettirmek suretiyle, Mısır'da kendi dillerini konuşan bu Kıpçaklarla olduğu gibi, Oğuz-Türkmenlerle olan münasebetlerinde kolaylık olmak üzere, bir çok eserler kaleme almışlardır ki, bu eserler, Oğuz-Türkmence gibi Kıpçakçanın da Mısır'daki ehemmiyetini göstermesi bakımından dikkate şâyandır.

Al-Malik aş-Şâlih, 1241 de, Mısır'da çoğalan bu yabancı unsurun içinden seçtiği ve ekserisi Kıpçak ve Horezmlilerden mürekkep şahsına mahsus ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil etti¹⁷. Nil üstünde Ravda-Adası'ndaki kaleleri (= Kalatu'r-ravda) müstahkem bir hale sokup, kara ile irtibatını te'min etmek suretiyle, burayı merkez edindi. Bu suretle kendi kuvvetini sağlamlaştırılmış ise de, Nil (= bahru'n-nîl) nisbetle Mamâlîk al-Bahriyya ismini alan bu teşekkül¹⁸, evvelce Fâtimilerin olduğu gibi, bu sefer de kendi sülâlesinin inkirazına sebep olmuştur.

Filvâki, başlangıçta, İslâv(Rus, Leh), Macar ve Rumlulara(= Anadolu'lulara) nisbetle ekseriyeti teşkil edip aş-Şâlihî nisbetini muhafaza eden Mamâlîk al-Bahriyya, Horezmliler(= al-Horazmî) ve Kıpçaklar(= Kuman, rumca: Polovtzi)la birlikte Bilâdu'l-Âş'dan gelen Âş(= Allân)ların¹⁹da iltihakı ile daha da kuvvetlenerek kendi iktâlarında yaşayan Eyyübî meliklerinin aralarındaki kavgaları sırasında, git-gide artan bir surette, nüfuzlarını çoğaltmak suretiyle, ancak ismen saltanat süren diğer Eyyübî meliklerini bertaraf etmeğe muvaffak oldularsa da, al-Malik aş-Şâlih ile haleflerine karşı merbutiyet gösterdiler. Nitekim, al-Malik aş-Şâlih, al-Mamâlîk al-Bahriyya'nın tabii şeflerinden olup aş-Şâlihî an-Nacmî künyesini taşıyan Kıtuz, Baypars ve Qalâvün gibi emirlerin gayretleri sayesinde rakiplerine tevaffuk etti. Ancak, 1249 da ölümü üzerine, tahta çıkan oğlu al-Malik al-Mu-azzam Tûrânşâh zamanında, bu âileye bağlılıkları kalmayan Oğuz-

Türkmen gurupu, al-Mamâlîk al-Bahriyya'nın da desteği ile Onun Manşûra'da hezimete uğrayarak esir düşen IX. Louis ile²⁰, kendilerine danışmadan müzakerelere girişmesi üzerine, Eyyübîlerden temamilen yüz çevirerek, onu öldürdüler; bu suretle Mısır'ın mukadderatı al-Mamâlîk al-Bahriyya ile Oğuz-Türkmen gurubunun eline geçti.

TÜRKİYE DEVLETİ

Aş-Şâlihî. — **al-Mu'izzi.** — **Uşâkiyya.** — **az-Zâhiri** (= **al-Bunduqdâri**). — **al - Burciyya.** — **al-Hâşşakiyya** (= **al-Manşûri**). — **Vâfidiyya.** — **ar-Rûmî.** — **at-Tatârî.** — **as-Sallârî.** — **Yulbuğâviyya.**

Her neferin en yüksek mevkie çıkması mümkün olan bu Türk Memlûk Devleti²¹ (= Kaynaklarda: *ad-Davlatu't-Turkiyya*) teşkilâtında en kabiliyetli gençlerin temayüz etmeleri, idare tarzının esasını teşkil ettiği cihetle, ancak fevkalâde hasletlere sâhip kimseler iş başına geçebilir²². Bu yüzden akranları arasında en mümtaz olanlardan seçildikleri gibi, gayet itinalı bir askerî terbiyeye tâbi tutulmak suretiyle yetişen ümerânın, al-Mamâlîk al-Bahriyya'dan ayrı olarak teşkil ettikleri guruplar sayesinde, devleti merkezeleştirerek, teşkil ettikleri ordular, yakın-doğu tarihinde mühim bir rol oynamaya ve tarihin seyrini değiştirmeye muvaffak olmuş, Mısır ise, her türlü tecavüzdən masun kalarak iktisâden ve fikren mütemadî bir surette inkişâf etmiştir. Bununla beraber, başlangıçta ufak iktâlara sâhip olan 10 lar, 100

16 Bk. Nicephorus Gregoras'a göre Maeotis (=Azak Denizi) sahillerinden gelmiş Avrupa Scythes'ler olan Memlûklar hak. bk. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, nşr. B.G. Niebuhr, Livr. IV, 7, s. 102, str. 5.

17 Bk. G. Vernadski, *Seminarium Kondakovianum*, Prague, 1927, I, 76.

18 Reşidüddîn de: *Türkün Bahri*, bk. *Câmi'dü't-Tevârih*, Fars. Yazm. Revan Ktp. Nr. 1518, 195/b. Bu teşekkül hak. bk. D. Ayalon, *Le régiment Bahriya...*, REI, 1952, s. 133 v.d.

19 Umûmiyetle Kıpçak kabîlelerinden sayılan Âş'lar (bk. ad-Dımaşki, *Nuḥbatu'd-Dahr*, nşr. Mehren, s. 264), Volga (=İtil) kenarlarında, Kafkaslarda yaşıyorlardı, bk. G. Haloum, *Zur Üetsi Frage*, ZDMG, XCI, 243 v.d., Gregoire, *Byzantion*, IX, 227 v.d.

20 Bk. Abû'l-Farac, *Ta'riḥ Muḥtaşar ad-Duval*, Beyrouth, 1890, s. 453; İbn al-Cavzi, IX, 121/a; al-Hazzaci, 169/a; İbn al-Amîd, 252/a; Vincent de Beausvais, *Miroir Hystorial*, Paris, 1531, V, fasıl, XCV; *Gestes*, Livre 3, s. 147; Joinville, *Histoire de St. Louis*, nşr. M. Natalis de Wailly, Paris, 1872, s. 230-233; Rothelin, s. 605, 607.

21 Memlûk kaynaklarında daima: *ad-Davlatu't-Turkiyya*. Nitekim, Ruknaddîn Baybars al-Manşûri, bu devlete tahsis ettiği eserini şu şekilde isimlendirmiştir: *at-Tuḥfatu'l-Mulûkiyya fi'd-Davlati't-Turkiyya*. bk. GAL, II, 44. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Rihia*, Esat Ef. Ktp. Arap. Yazm. Nr. 2268, 81/a. Lâtin kaynaklarında: *Turqueman*, bk. *Gestes*, livre 3, s. 163-4.

22 Aranılan vasıflar hak. bk. W. Muir, *The Mameluke or Salve dynasty of Egypte from 1260 to 1517 A.D.*, London, 1896, s. 215. Bunların yetiştirilmeleri hak. bk. D. Ayalon, *L'esclavage du Mamelouk*, Jerusalem, 1951.

ler emirlerinin²³, hâricî tehlikeler karşısında birleşmelerine rağmen, birbirleri ile olan rekabetleri sebebiyle, ayrı-ayrı hususî Memlûk gurupları teşkil etmeleri, kuvvetleri gittikçe azalan al-Mamâlik al-Bahriyya'nın zararına olmuştur.

Al-Mamâlik al-Bahriyya'nın ilk Sultanı olup al-Malik aş-Şâlih'in dul zevcesi Şacaratü'd-Dürr ile evlenerek iş başına geçen Mu'izzüddîn(önce : İzzüddîn Abû'l-Manşûr) Aybey at-Türkmânî aş-Şâlihî(1250-1257), başlangıçta al-Mamâlik al-Bahriyya'nın muhâlefeti ile karşılaşdı. Zirâ, al-Malik aş-Şâlihî âilesine sâdik kalan bu gurup, Aybey'in Atâbakü'l-Asâkir olarak kalacağını, bu suretle de, devletin başına Eyyûbilerden bir melikin getirileceğini ümit ediyor idi. Oğuz-Türkmen gurupu ile al-Mamâlik al-Bahriyya arasında çıkan bu ihtilâf şâyânî dikkattir. Aybey'in, kendisine nisbetle al-Mu'izzî ünvanını taşıyan kölelerinden yeni bir Memlûk gurupu teşkil etmesinin, bu muhâlefeti arttırdığı da söylenebilir. Nitekim, karşı koyup şiddetle tecziye edilen Bahriyelilerden bir kısmı, Suriye'deki feodal Eyyûbî meliklerinin yanına gittiği gibi, diğer bir kısmı da, Kerak, Dımaşk ve Filistin'e yayılmış, 130 Bahriyeli de Anadolu Selçuklu Sultanına ilticâ etmiştir²⁴. İşte bu Bahriyelilerden Dımaşk'a sığınanlar Eyyûbilerden al-Malik aş-Şâlihî İsmâ'îl(1202-1251) i Aybey'e karşı teşvik etmişlerdi. Ancak, Oğuz-Türkmenlerin yardımını te'min eden Aybey, Halep hükümdarı II. Yûsuf'un da muâvenetini sağlayan bu Eyyûbî melikini Abbâsa'da mağlûp etmeğe muvaffak oldu²⁵.

Bununla beraber, al-Mu'izzî'lerin tabii şeflerinden biri olan Aybey'in Kıpçak veya Horezmî kölesi, Nâibü's-Salţana Kıpçak, arkadaşları (=Huşdâşiyya) aş-Şâlihî'ler ile müştereken hareket etmek suretiyle, Aybey'i bertaraf etmiş ve Bahriyelilerin Mısır'a gelmelerini sağlamıştır.

Bu suretle Bağdad'ı alıp Abbâsî hilâfetine son veren Moğolların sebep oldukları siyasî buhran sırasında al-Mu'izzî ve aş-Şâlihî'lerin müşterek gayretleri ile iş başına geçen Kıpçak(al-Malik al-Muzaffar Sayfaddîn al-Mu'izzî? - 1260), Bahriyelileri kendi tarafına çektiği gibi, yerli halka da yaklaşmış ve bütün eli silâh tutan Müslümanların ve asker sınıfının cihâda çıkması tasvip

23 10 lar veya 100 ler emirleri Muhtadardan ne miktar adam çıkaracaklarını göstermesi bakımından bunların iktâlarına bir işaret olmaktadır, bk. Cl. Cahen, *L'évolution de l'İktâs*, *Annales ESC*, 1953.

24 Bk. Abû'l-Fidâ', al-Muhtaşar fî Aḥbâr al-Başar, İst. 1286, III, 183, 192 v.d., 202 v.d., az-Zahabî, Ta'rîḥ al-İslâm, Arap. Yazm. Ayasofya Ktp. Nr. 3013, II, 120; İbn Haldûn, al-Ibar, Mısır, 1284, V, 378 v.d., 543 v.d.

25 Bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Melik-üş-Şâlihî İsmâ'îl*, *İA*, cüz. 77, s. 681.

edilince, mühim bir mânevî nüfûz kazanmıştır. İşte bu sayede Suriye şehirlerinin zapt ve Dımaşk'ın şiddetle abluka edildiği, şehirdeki Yâkubilerin Müslüman halka zulme başladığı bir sırada, İslâm an'anelerine uygun olarak, sefere dinî bir şekil veren Kıpçak, Akkâ'da Franklar ile anlaşarak onların bitaraflığını te'min ettikten sonra²⁶, Gürcü ve Ermeni süvarileri tarafından desteklenen müşrik Moğolları Ayn Câlût'ta müdhiş bir hezimete uğratmıştır²⁷. Memlûklar gibi İslâm âlemi için Ayn Câlût muharebesinin maddî ve mânevî neticeleri büyük oldu; Moğolların, Suriye'den sonra Mısır'ı da elde ederek, Firanklar ile iş birliği yapmaları önlediği gibi, İslâmiyet ve Türklük için çok feci neticeler doğurabilecek bir tehlikenin bertaraf edilmesi suretiyle, yerli halkın Memlûklara karşı itimatı arttı; Mısır, İslâmiyetin ve Moğollar önünden kaçan halkın yegâne melcei oldu. Ancak, Kıpçak'un, bu sırada gerek Müslümanlara, gerekse Melkiler ile Yâkubi(Ḳıbtî)lere mühimce bir vergi yüklemesi yanında, kendisine yardım eden Memlûk guruplarının aleyhine Uşâkiyya gurupunu²⁸ teşkil etmesi, umûmî hoşnutsuzluğa sebep oldu. Nitekim, aş-Şâlihî'ler ile al-Mu'izzî'lerin, bilhassa, kendi cinsi Borlu(= al-Borlî)ların desteklerini te'min eden Baybars, Kuşayr'da bir av eğlencesi sırasında, yanında Emir Bedreddîn Bektût ve Emir Bahadır el-Mu'izzî olduğu halde, Kıpçak'ı öldürüp²⁹ (22 Ekim 1260) Bahriyelilerin yeniden iş başına geçmesini sağladı.

Kıpçak kabilelerinden Borç-oğlu veya Borlu kabilesine mensup olup Ayn Câlût'ta esas rolü oynayan I. Baybars(al-Malik az-Zâhir Sayfaddîn aş-Şâlihî al-Bunduḳdârî at-Türki³⁰, 1223-1277), ilk iş olarak, Kıpçak'un koymuş olduğu ağır vergileri kaldırdı; eski arkadaşları(= al-Huşdâşiyya) aş-Şâlihî Memlûklarını etrafına toplayarak, bunlara muhtelif iktâlar verdi. Ay-

26 Bk. *Chronique du Templier de Tyr*, nşr. G. Raynaud, Genève, 1887, *Gestes*, livre 3, s. 164. Krş. R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1934-6, III, 605.

27 Bk. Abû'l-Farac, s. 484 v.d., Reşidüddîn, *ayn. esr.*, 212/b. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Kıpçak*, *İA*, VI, 1057-1060 (kaynaklar gösterilmiştir.)

28 Al-Mamâlik aş-Sultâniyya al-Uşâkiyya'lar hak. bk. Mufaddâl b. Abî'l-Fadâ'il, *an-Naḥe as-Sadîd*, nşr. E. Blochet, *Patr. Orient.*, t. XX, s. 130. Kalkaşandî (*Subḥu'l-A'şâ*, Kahire, 1914, V, 54) türkçe bilmediğinden bu kelimeyi izah edememiştir. Ayr. bk. M. van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum, L'Égypte*, Paris, 1894-1903, s. 619.

29 Bk. İbn al-Amîd, 263/a 257/b; Kirakos, *JA*, 1858, s. 498; *TM*, 1926, II, 212; Mufaddâl, *al-Naḥe as-Sadîd*, nşr. E. Blochet, *Patr. Or.*, XII, 3, 408; İbn Hâbib al-Halabî, *Durratu'l-Aslâk fî Davlat al-Atrâk*, Hazine Ktp. Nr. 1459, I, 15/b - 18/a.

30 Bk. al-Ḳâḍî Muḥy ad-dîn b. Abd az-Zâhir, *ar-Ravḍ az-Zâhir fî Sîrat al-Malik az-Zâhir*, nşr. Dr. Syedah Fatima Sadeque, Pakistan, 1956, s. 2.

rica, irsi reislerinin emir ve idâresi altında yaşayan Türkmen Boy ve Uluslarını, küçük parçalara ayırarak, ayrı-ayrı sahalarda, bilhassa, sahilleri muhâfaza etmek üzere vâfidiyye ismi altında iskân etti.

Baybars, kendi ufak iktâlarında yaşayan Eyyûbî meliklerinin meşruiyet(=legitimisme) iddiasında bulunarak yeniden harekete geçmelerinden korktuğu cihetle, Abbâsilerden Halife az-Zâhir b. an-Nâsır'ın oğlu olup, Moğollardan kaçabilmiş olan Ahmad'ı Kahire'ye getirterek, ona biat etti³¹. Kendisine al-Mustansır bi'llah II. lâkabı verilen Halife, Mısır'da yeniden te'essüs eden Abbâsî Halifeliği müessesesinin başına geçerek, eskiden beri kullanılan bir tâbir olan kısmî hükümdar (kaşimu'd-davla) ünvanını verdiği Baybars'a, ayrıca, saltanat menşûru verdiği gibi, futuvvet libâsı (=libâsu'l-futuvva) giydirmek suretiyle³², Mısır'ın ve Suriye'nin hükümdarlığını tevcih etti. Ancak, gerek bu Halifenin ve gerekse al-Hâkim bi-emri'llah lâkabı ile Halife seçilen Abû'l-Abbâs Ahmad'ın, 1262 de bu müessesenin başına geçmekle hiç bir fi'li rolleri olmadığını da belirtmek isteriz³³.

Baybars, Memlûk Devletini, al-Malik aş-Şâlih gibi merkezileştirmeye çalışarak, yalnız idarî değil, askerî ve ticârî bakımdan da büyük faydeler te'min eden bir takım tedbirler aldı; yeni bir teşkilât kurdu. Ancak, o da, seleflerinin metodlarına sâdik kalarak, Deşt-i Kıpçak'da kalan ırkdaşlarından, Mamâlik al-Bahriyya içinde, hususî bir Memlûk gurupu teşkil etti; bunlar, kendi ismine nisbetle az-Zâhirî(al-Bahriyya az-Zâhiririyya) tesmiye edildiler. Ayrıca, Türk-Moğol an'anelerinin Mısır'da yerleşmesinde mühim bir rol oynayan göçebe kavimler gibi, Tatarlar(=at-Tatârî)³⁴ ve Moğolların istilâsında bulunan yerlerden gelmiş Türkler, Memlûk Sultanlığına ilticâ ederek, para ve zeâmet karşılığı Cundu'l-Halka'yı ve sahiller gibi muhtelif askerî muntakaları muhâfaza etmekle mükellef gurupları(=Vâfidiyya) teşkil

31 İbn Abd az-Zâhir, Halife'nin hutbesini kaleme almıştır, bk. *ar-Ravâf az-Zâhir*, s. 36.

32 Bk. Franz Taeschner, *İslâm orta çağında Futuvva*, trc. F. İşiltan, s. 17.

33 Kahire'deki Abbâsî Halifeleri hak. bk. Kaikaşandî, *Ma'âşir al-İnâja*, Molla Çelebi Ktp. Nr. 115, 124/b. Krş. R. Hartmann, *Zur Vorgeschichte des abbâsîschen Schein-Chalifates von Cairo*, *Abh. d. Deut. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, Phil. hist. Kl.*, J. gg. 1947. publ. 1950, Nr. 9.

34 H. 660 = M. 1262 ve 661 = M. 1263 de kaçarak Dimaşk'a gelen 200 Tatar âilesi gibi, aynı senenin Recep ayında gelen bir diğer guruba iktâlar verilmiştir, bk. al-Yûnîni, *az-Zayl alâ Mir'ât az-Zamân*, Ayasofya Ktp. Nr. 3146, 266/a, 286/b. Bunların Mısır'daki te'sirleri, bk. Maqrîzî, *al-Mavâdîc va'l-İtibâr fî Zîkr al-Hıtaf va'l-Âşâr*, nşr. G. Wiet, *MIFAO*, XXX, Kahire, 1911-1927, III, 36; Suyûfî, *İsm al-Muâdîra fî Ahbâr Mısr va'l-Kâhira*, Mısır 1299, II, 95. Krş. A.N. Poliak, *The Influence of Chingiz Khân's Yâsa upon the General Organization of the Mamlûk State*, *BSOAS*, X, 1940-2, s. 869.

ettiler³⁵. Bu suretle belli-başlı iktâlara (iskân sahalalarına) sâhip olmak suretiyle git-gide çoğalan Memlûk gurupları, çok geçmeden, tabi'î şeflerinin riyâsetinde, devletin mukadderatına hâkim olmakda gecikmediler.

Baybars, bilhassa, Hristiyanlar ile Ayn Câlût'un intikamını almak hevesinde olan Moğolların müşterek bir hareketlerini göz önünde tutmuş³⁶, kuzeyde Küçük Ermenistan Kırallığı, sahillerdeki Franklar, Kıbrıs Kırallığı, nihayet tâkip ettiği sünnî siyâset yüzünden Suriye ve Mısır'daki İsmâîlîler, Nuşayrîler gibi kuvvetli şî'i unsurlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Nitekim, 5 Mart 1265 de Filistin'deki Kaşariyya(=Césarée) yı ve 26 Nisanda Arsûf'u zapt edip 1266 da Safad'ı eline geçiren Baybars³⁷, Hristiyanların ve Moğolların himâyesinde olan Küçük Ermenistan'a hücum etmiş ve Darab-sâk ile merkezi Sîs(=Kozan)ı zapt ederek Héthoum'un oğlu Léon'u esir ve kardeşi Toros'u öldürmüştür. Öte yandan, Yafa ile Şakîf Arnûn(=Beaufort)u zapt eden Baybars, sür'atle, Antakya önüne gelerek kalesini eline geçirmiş idi³⁸. Bundan sonra, 1271 de Hospitalier'ler elinde bulunan Krak kalesini zapt ve Kıbrıs'a karşı muvaffakiyetsiz bir sefer açan Baybars³⁹, Moğolların münferit hucûmlarını durdurmuş ve Bire(=Birecik)de onları müdhîş bir mağlûbiyete uğratmasını müteâkip(1273), yeniden Sîs'e girerek bu muntakayı tahrip ve Kilikya kıyılarına taarruz etmiştir. Bu arada, Moğol tahakkümü altında inleyen Anadolu emirlerinin, ezcümle, Karaman ve Hatur-oğullarının dâveti üzerine harekete geçip 6 Nisan 1277 de Elbistan civarında Muinüddîn Süleyman Pervâne kumandasındaki muhtelit Selçuklu-Moğol ordusunu hezimete uğratan Baybars, 2 Mayıs'da Kayseri'ye girip adına hutbe okutmuş ve Moğolların tabi'î düşmanları Karamanlıları teşvik etmiş ise de⁴⁰, kısa bir müddet sonra dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine ha-

35 Baybars, Berke'ye gönderdiği bir mektubda İslâm askerinin cinsinden şu şekilde bahsediyordu: *و من فيها من خيل و تركان و عشائر اكراد و قبائل عربان*, bk. İbn Abd az-Zâhir, s. 59.

36 Zirâ, Âbâkâ'nın elçileri 1274 de Lyon'a ve 1277 de de Roma'ya giderek Memlûklara karşı ittifak etmek istemişler idi.

37 Bk. *Chiprois*, s. 328; Röhricht, *Derniers temps*, 379-81; Delaville le Roux, *Hospitaliers*, 215-6; R. de Mas-Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, Paris, 1852, I, 379 v.d.

38 Bk. Mas-Latrie, *ROL*, 1896, II, 196; Rey, *Dignitaires, ROL*, 1900-1, 144; Röhricht, *Derniers temps*, 392.

39 Bk. *Gestes des Chiprois*, Livre, 3, 777.

40 Bk. Aksarâyî, *Musâmaratu'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944, s. 114; *Baybars Tarihi*, nşr. Ş. Yaltkaya, İstanbul, 1941, s. 88. Tafsîlât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Şemsüddîn Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, *Tarih Dergisi*, 19 (1964) s. 87 v.d.

rekete geçen Moğolların Anadolu'yu büsbütün tahrip ile halkını kılıçtan geçirdiklerine işâret etmek isteriz.

Baybars'ın ölümü üzerine(1277), evvelâ oğlu Berke, sonra da bunun kardeşi al-Malik al-Âdil Sulamış zamanında Atâbaku'l-Asâkir olarak devletin başına geçen Kıpçaklı Qalāvün(al-Malik al-Manşūr Sayfaddīn Abū'l-Ma'ālī al-Alfī aş-Şâlihī an-Nacmī, ölm. 1290), daha ziyade eski arkadaşları aş-Şâlihī Memlûklarının destekleri ile hareket etmiş, saltanatını tanımayan Şam Vâlisi Sunguru'l-Aşkar ile giriştiği savaflara, esasen Suriye'yi tahribe hazırlanan Moğollar da karışmışlardır. Bu yüzden, Frank şövalyeleri, III. Léon'un emrindeki Ermeniler ve Gürcülerin yardımları ile daha da kuvvetlenen Âbâkâ'nın kardeşi Mengü-Timur idaresindeki Moğollarla Humus'da savaşmak zorunda kalan Qalāvün(30 Kasım 1281), onları büyük bir mağlûbiyete uğrattığı gibi⁴¹, Suriye sahillerinin en büyük kısmını ellerinde tutan Haçlılarla savaşarak 1285 de Marşab'da St.-Jean şövalyelerinin kale sine hücum etmiş, Maraş'ıya-kalesi'ni eline geçirmiştir. Öte yandan, Sûr'da bulunan Margarete'yi tazyik edip 1289 da Frankların hâkimiyetinde bulunan Trablus(26 Nisan 1289) ile Baṭrûn kalelerini feth eden Qalāvün⁴², İlhanlılardan Âbâkâ'nın vefâtından sonra, Müslüman olan halefi ve kardeşi Teküder Aḥmad'la dostluk kurmuş ise de, 1289 de halefi putperest Argun'un Papa ve Fransa Kıralları ile kendi aleyhine olan münasebetlerini⁴³ dikkatle tâkip etmiş, Ceneviz Cumhuriyeti ile ticarî, Kastilla Kıralları Alfons ve Sicilyalı Jacob ile bir nev'i tedafül ittifak akdetmiştir. Ayrıca Şamâmûm emrindeki Nubyalılar ile de savaşan Qalāvün, 1290 da, Akkâ'yı feth hazırlanırken vefât etmiştir⁴⁴.

Qalāvün, halefleri 1382 ye kadar beş nesil boyunca hüküm süren bir nev'i saltanat hânedânı kurmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur⁴⁵.

41 Bk. Röhrich, *Les batailles de Hims*, AOL, I, 633-652; *Chiprois*, 183; D'ohsson, *Histoire des Mongoles*, Amsterdam, 1834-5, III, 524.

42 Adları geçen kalelerin bu sıradaki durumları: *La Devise des chemins de Babloine, 1289-1291*, bk. *Itinéraires à Jerusalem et Descriptions de la Terre Sainte*, nşr. H. Michelaut et G. Raynaud, Genève, 1882, s. 240 v.d., *Les Casus de Sur, avant 1291*, s. 255-6.

43 Bk. Chabot, *Relations du roi Argoun avec l'occident*, ROL, 1894, s. 593 v.d., 604; Kohler, *Deux projets de Croisade, XIII-XIV siècles*, ROL, 1903-4, s. 428 v.d.

44 Bk. Maḳrîzî, *İfşâf*, II, 238, 379, 406 8; İbn İyâs, *Badâ'ic az-Zuhûr fî vaḳâ'ic ad-Duhûr*, Bulak, 1311, I, 114-9; Weil, *Geschichte des Abbasiden Chalifats in Egypten*, Stuttgart, 1860, IV, 113-173.

45 Qalāvün, daha 1279 da, oğlu Alâ'ed-dîn'e Sultan ünvanını vermiştir, bk. Baybars ad-Davâdâr, *Zubdatu'l-Fikra*, X, sene: 679 (İbn Abd az-Zâhir'in kaleminden çıkan taḳlîd'in sureti). Ayrıca bk. Qalâşandî, *Şubḥ*, X, 166 v.d.

Ancak, hânedânını devam ettirmek gayesiyle, al-Malik aş-Şâlih'i taklid ederek, Türk Memlûk guruplarının varlığına rağmen, ayrı cinsden olan Çerkeslerden yeni bir Memlûk gurupu teşkil etmesi neticesinde, hânedânı bu Memlûklara istinad ettiği cihetle, Karadeniz limanlarında kurulmuş olan büyük pazarlardan, Venedik ve Ceneviz gemileri ile Mısır esir pazarlarına sevk edilen Çerkes Memlûkları gittikçe çoğalarak⁴⁶, Mısır'ın mukadderatını ellerine geçirmişlerdir.

Qalāvün'un 12,000 Memlûku arasından seçerek al-Muḳaṭṭam'dan derin bir hendek ile ayrılmış olan Qal-atu'l-Cabal'e yerleştiği 3,700 Aş ve Çerkes(=Mamlûk mina'l-Âş va'l-Carâkisa)⁴⁷, kale burçlarına nisbetle Burciyye Memlûkları(al-Mamâlik al-Burciyya) ismini aldı⁴⁸. Bu devir kaynaklarında görülen al-Burçiler, bu Çerkes gurupuna mensup Memlûklardır. Bununla beraber, Qal-atu'l-Cabal'in Kâ-atu'z-Zahabiyya denilen kısmında, ayrı bir terbiyeye tâbi tutulan Çerkes olmayan al-Manşûrî(=al-Hâşşakiyya) gurubunun mevcudiyetine de işâret etmek icap eder. Öte yandan, Moğollardan kaçan bir kısım Tatar obaları gibi, İlhanlıların hâkimiyetini kabul etmeyen Türkmen ve Kürdler de, Memlûk Devletinin hizmetine girmek suretiyle, bir takım yeni gurubların meydana çıkmasına sebep olmuşlarsa da, aş-Şâlihî Memlûkları nüfuzlarını tamamen kaybetmişlerdir. Hemen ilâve edelim ki, Çerkeslerin gittikçe çoğalıp diğer Memlûklara tevafuk etmeleri hususu, çok geçmeden, Qalāvün-oğullarının da nazarı dikkatini çekmiştir. Nitekim, Çerkeslerin bu artışlarını önleyecek tedbirler almakdan geri durmayan hükümdarlar, yeni Memlûk gurubları(=al-Hâşşakiyya) teşkil ederek müvazene tesisine muvaffak olmuşlarsa da, gerek bu gurubların, gerekse yeni unsurlarla

46 Çerkesistan'daki kabilelerin birbirlerini esir edip satmaları yanında (bk. al-Umarî, *Masâlik al-Abşâr*, NE, XIII, 269), yiyeceklerin çok pahalı olduğu veya ağır vergilerin tahdedildiği zamanlarda, Tatarlar gibi, Çerkesler de oğullarını, bilhâssa, kız çocuklarını satıyorlardı, bk. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-âge*, trc. Raynaud, Leipzig, 1936, II, 536, 556.

47 Daha 1246 da Kıpçak siteplerini dolaşan Jean du Plan-Corpin gibi, XIII. asrın ikinci yarısında bu muntakaya seyahat eden Guillaume de Rubrouck, Kerkis(=Çerkes) leri Alain(=Allân, Aş) lerle birlikde zikreder (bk. *Récit de son voyage*, trad. de l'original Latin et annoté par L. de Backer, Paris, 1877, s. 79, 190) ki, bu beraberlik XIV. asrda da devam etmiştir, bk. al-Umarî, *Masâlik al-Abşâr*, NE, XIII, 266.

48 Bk. İbn Doḳmâk, *Taricumân az-Zamân fî Tarâcim'l-A'yân*, Arap. Yazm. III. Ahmed Ktp. Nr. 2927, XIII, 46/a; aynı müel., *Macmû'a*, Arap. Yazm. III. Ahmed Ktp. Nr. 2984, 126/a (burada Çerkes ve Rum zikrediliyor). Krs. D. Ayalon, *Studies on the Structure of the Mamluk Army*, BSOAS, Vol. XV: Part 2, 1953, s. 223.

beslenmek suretiyle teşekkül eden Türkmen gurublarının Çerkeslerle mücâdeleleri Berkük'un zamanına kadar devam etmiştir.

Filvâki, başlangıçta, al-Burciyya emirlerinden Rükneddîn Baybars al-Çaşnikîr ve Alamüddîn aş-Şucâ'î ile al-Manşürî emirlerinden Sayfaddîn Burgulu, Hüsameddîn Lâçîn ar-Rûmî, Bedreddîn Bektût ve Zayneddîn Kit-Bugâ, Qalävün hânedânına sâdik kalarak, Akkâ, Saydâ, Sür, Hayfâ ve Beyrût gibi şehirlerin fâtihi olup, Mısır'ın iktisâdiyatı ile alâkalı olarak Yemen'i fethe hazırlanan Qalävün oğlu Halîl(al-Malik al-Aşraf Şalâh ad-Dîn, ölm. 1293) öldürüp kendini sultan ilân eden Bedreddîn Baydarâ'yı⁴⁹ bertaraf edip yerine Qalävün-oğlu al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ı tahta çıkarmak suretiyle(1293)⁵⁰, bu sülâlenin devamını sağlamışlardır. Bununla beraber, Çerkes gurublarının iltihakı ile daha da kuvvetlenen Burciyyaların Mısır'da çoğalmaya başlayan Tatar menşeli Memlûklara karşı giriştikleri teşebbüsler, yeniden gurublaşmalara sebep olmuştur. Nitekim, Burciyyanın lideri aş-Şucâ'î, Tatar gurubunun reisi Kit-Bugâ tarafından şiddetle tecziye edilmiş idi⁵¹. Buna rağmen, Burciyyalar, Mısır'da çoğalmak suretiyle, siyasi bir buhran yaratmakta gecikmediler.

Burciyyanın ilk teşebbüsünü önlemeye muvaffak olan al-Manşürîlerden Kit-Bugâ(al-Malik al-Âdil, 1294-6), Tatar gurubunu çoğaltmak maksadıyla teşebbüse geçip 10,000 Oyrata hududlarda iktâlar tahsis etmesi⁵², diğer gurubların muhâlefeti ile karşılaşmıştır. Nitekim, Üşâkiyyalar(= al-Mamâlîk as-Sultâniyya al-Üşâkiyya), kendi adamları Lâçîn(al-Malik al-Manşürî Hüsâm ad-Dîn al-Manşürî, 1296-8)⁵³ sultan ilân etmekte gecikmediler. Bununla beraber, husule gelen buhrandan Burciyyanın istifade ettiği anlaşıl-

49 Bk. İbn al-Furât, *Ta'rîhu 'd-Duval va'l-Mulûk*, nşr. Zurayk, Beyrouth, 1936, VIII, 154. Baydara, Altay şamanlığında kurban töreni için hazırlanan sırğa asılan kurban derisidir, bk. A. İnan, XIII. — XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleken*, 1953, s. 54, not. 2.

50 Bk. *Anonymus, Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690 - 741 der Hira nach arab*, nşr. K.V. Zettersteden, Leiden, 1919, s. 25; Mufaḍḍal b. Abî'l-Faḍâ'il, *an-Nahe*, I, 574; İbn Aybek ad-Davûdârî, *Durar at-Ticân*, Damad İbrahim Paşa Ktp. Nr. 913, 224/a; İbn al-Furât, VIII, 170.

51 Bk. *Beiträge*, s. 30.

52 Bk. *Beiträge*, s. 37 v.d. Bunlar kaynaklarda Vâfidiyya ismi altında zikredilir. Vâfidiyya hak. bk. D. Ayalon, *The Wâfidiyya in the Mamluk Kingdoms, Islamic Culture*, XXV, 1951, s. 89 v.d.

53 Hayatı hak. bk. Abû'l-Fidâ', IV, 34; İbn Doğmâk, *Taricumân az-Zamân*, XIII, 64/a; İbn al-Furât, VIII, 229; İbn al-Vardî, *Tatimmat al-Muḥtaşar fî Ahbâr al-Başar*, Kahire, 1285, II, 242.

maktadır. Nitekim, al-Burciyya ümerâsından(= Muḥaddamû'l-Burciyya) Sayfaddîn Gürcî⁵⁴ ile Sayfaddîn Tuğcî'nin Lâçîn'in bertaraf edilmesinde oynadıkları rolü belirtmek icâp eder. Filvâki, al-Manşürîler, al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ı, ikinci defâ olarak(1298) Qalävün'un tahtına geçirmişler ve onun emrinde önce Humus'da, sonra da Marc aş-Şoffar'da Moğollarla çarpışarak onları müdhiş bir mağlûbiyete uğratmış olmalarına rağmen⁵⁵, Burciyyalar(= aş-tâ-ifatu'l-burciyya), Oyratların reisi Sallâr⁵⁶'ın da desteğini te'min edip reisleri II. Baybars(al-Malik al-Muzaḫḫar Ruknaddîn al-Burcî, 1308-9)⁵⁷, ilk Çerkes sultanı olarak⁵⁸, tahta geçirmeğe muvaffak olmuşlardır.

Bununla beraber, Baybars'ı destekleyip al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ı, evvelce al-Bunduḫdârîlere yaptıkları gibi, başka memleketlere sürülmesini arzu eden Çerkes ümerâsı(= al-ümarâ al-burciyya al-baybarsiyya) ile Sallârîyya⁵⁹, halkın ve ülemânın muhâlefeti ile karşılaştılar⁶⁰. Bu suretle halkın da desteği ile hareket ettiği anlaşılan diğer gurublar, Kerâk'a çekilmiş bulunan al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ı, üçüncü defâ, Mısır'a getirmeğe muvaffak oldular(1309); bu arada ayaklanmaya teşebbüs eden Çerkeslerin şiddetle tenkil edildiklerine dair kaynaklarda kayıtlar vardır(1311).

Al-Malik an-Nâşır Muḥammad bu üçüncü saltanatında(1309-1341), babası Qalävün gibi, Memlûklarla bizzat meşgul olduğundan, Çerkes Memlûklarının çoğalmaları meselesini ele aldı. Ezcümle, 1315 senesinde tanzim ettirdiği kadostra(ar-ravk an-Nâşırî)da⁶¹ mevcut 15 vilâyetin Çerkeslerini

54 Hayatı hak. bk. İbn Doğmâk, *Taricumân az-Zamân*, XIII, 63/b; ayn. müel., *Macmû'a* 103/b v.d.

55 Bk. İbn al-Cavzî, *Cavâhir as-Sulûk fî'l-Ḥulafâ' va'l-Mulûk*, Bibl. Nat. fonds Arap. Nr. 6739, 297/b v.d.

56 Menşe itibarile Oyratlardan olan Sallâr'ın kitâbelerdeki ismi hak. bk. J. Sauvaget-G. Wiet, *Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe*, XIII, 234, Nr. 5146. Hayatı: Mufaḍḍal, *an-Nahe*, s. 61.

57 Bk. Mufaḍḍal, *an-Nahe*, s. 142; İbn Aybek ad-Davûdârî, *Kanz ad-Durar va Câmi' al-Ğurar*, Arap. Yazm. III. Ahmed Ktp. Nr. 2932, 67/b; Şafadî, *Ayân al-Aşr va Avân an-Naşr*, Arap. Yazm. Ayasofya Ktp. Nr. 2967, II, 99/b; İbn Kaşîr, *al-Bidâya va'n-Nihâya*, Kahire, 1932, IV, 214; *Nuzhatu'l-İnsân fî Zikr (Ta'rîh) al-Mulûk va'l-Ayân*, Arap. Yazm. Bibl. Nat. Nr. 1739, 37/a; İbn Tağrî-birdî, *an-Nucûm az-Zâhira fî Mulûk al-Mısır va'l-Kâhira*, Ayasofya Ktp. Nr. 3496-7. Nşr. W. popper, Berkeley, 1909-1926, IV, 174.

58 Bk. Şafadî, II, 99/b.

59 Bk. İbn Aybek, *Kanz*, 67/b; İbn al-Vardî, II, 256.

60 Halkın Baybars'dan nefreti hak. bk. İbn İyâs, I, 150 v.d.

61 Bk. *Hîtat*, I, 90; II, 30 v.d., *Nucûm*, IV, 221.

tesbit ettirecek bunların isimleri gibi hangi esirci marifetle Mısır'a getirildiklerini araştırdı; bu suretle bir takım süüstimmaller ortadan kalktığı gibi, Burciyyanın da nüfuzu kırılmış, sayıları ise tahdid edilmiştir. Öte yandan, Mısır ve Suriye'nin belli-başlı önemli noktalarını ellerine geçirmeğe muvaffak olan Şam ve Halep Türkmenleri, Memlûk ümerâsı arasında da mühim bir mevki elde etmeğe başlamışlardır. Nitekim, Mısır-Anadolu münasebetlerinin çok sıklaştığı bir devirde⁶², Kōşūn⁶³, Şayhūn, Altunbuğā, Aydoğmuş ve Mancak⁶⁴ gibi Anadolulu emirler (= ar-Rūmī), bu devir vukuatında önemli rol oynadıkları gibi, Türkçe de dinî ve hukukî sahada büyük bir önem kazanmışlardır⁶⁵.

Mısır'a gelen bu Türk ümerânın teşkiline muvaffak oldukları Memlûk gurubları (= ar-Rūmī), umûmiyetle, muhtelif Türk Boy ve Oymaklarına mensup Türkmenlerden teşekkül ediyordu; bunların Mısır'a gelmelerine de, al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ın Güney Anadolu Beylikleri, bilhassa Karaman-Oğulları ile yakın teması sebep olmuş idi. Nitekim, mezkûr Türk ümerâsından başka Mubârizüddin Evliyâ b. Karamân⁶⁶ ile Temür Hân b. Karamân, 1315 senesinde Dimaşk ve havalisinde İlhânlılarla vukua gelen savaşlarda temâyüz etmişlerdir⁶⁷.

Öte yandan al-Malik an-Nâşır'ın Deşt-i Kıpçak ile olan diplomatik münasebetleri, Altun-Ordu hükümdarları üzerinde Müslümanlık bakımından mühim te'sirler icrâ ettiğinden al-Kırımı, as-Sarayî, al-Güllüstânî nisbelerini kullanan mezkûr muntaka halkından bir kısmı, Mısır'a gelerek, Memlûk Sultanlığının hizmetine girmişlerdir. 1336 da Kahire'ye gelen Johannis de

62 Bk. Maḳrîzî, *as-Sulūk li-Ma'rifat Duval al-Mulūk*, Arap. Yazm. Fâtih Ktp. Nr. 4379, II, 55-56; İbn Battûta, *Tuhfatu'n-Nuḡâr*, trc. M. Şerif, I, 324; al-Umarî, *Masâlik al-Abşâr*, NE, XIII, 346.

63 Kōşūn'un Ramazanlı ümerâsından olduğu zannedilmektedir. Kendisine tâbi cemâat ise (Kōşūn-Oğulları) Varsak-İlî'nde, Tarsus ile Karaman-İlî hududları arasında, yaşıyordu. bk. *Aynî, Jâdu'l-Cumân*, Cârullah Efendi Ktp. Nr. 1591, IV, 793.

64 Mancak hak. bk. B. de Mignanelli, *Ascensus Barcoch*, nşr. W.J. Fischel, *Arabica*, VI, 1-2, 1959, s. 66 v.d. Dimaşk'daki büyük cümisi hak. bk. H. Sauvâire, *Description de Damas*, JA, 1896, s. 251 v.d.

65 Bk. İbn Hâcar, *İnbâ' al-Gumr bi-Abnâ' al-Ümr*, Arap. Yazm. Veliyüddin Efendi Ktp. Nr. 2340-1, I, 47/b. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 36, not. 82; ayn mül., *TM*, XVI, 1971, s. 139 v.d.

66 Hayatı hak. bk. İbn Hâcar, *ad-Durar al-Kâmina fi Açıân al-miâş-Şâminâ*, Haydar-Abâd, 1348-1350, I, 482.

67 Bk. Abû'l-Fidâ, IV, 79; *Sulūk*, Fâtih Ktp. Nr. 4377, I, 278/a. Menşei hak. bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlılar, İslâm Ans.*, VI, 318.

Mandeville, al-Malik an-Nâşır'ı görüp onunla mülâkat etmiş ve bu sultanın batı hakkındaki fikirlerini dinlemekten hayrete düşmüş idi⁶⁸.

Umûmiyetle Hanefî mezhebinde olup an-Nâşırî al-Hâşşakî sıfatları ile al-Malik an-Nâşır'a nisbet ettikleri anlaşılan Suriye'nin seçkin Nâibleri, bu hükümdarın vefâtını müteâkip(1341), oğullarının Memlûk Sultanlığı tahtına çıkmalarında mühim roller oynamışlardır. Nitekim, Dimaşk Nâibi Yulbuğā an-Nâşırî, al-Malik aş-Şâlih İsmâ'îl(İmâdüddin, ölm. 1345)⁶⁹in ölümünü müteâkip, kendine halef göstermiş olduğu Şa-bân'ın tahttan indirilmesinde mühim bir rol oynadığı gibi, 1346 da, al-Malik an-Nâşır'ın diğer oğlu Hasan(Sayfaddin, ölm. 1347)ın saltanatı zamanında da, büyük bir imârcı olup, ismine izâfe edilen medresenin sâhibi Nâ-ibü's-Saltana Şayhūn da, sayıları yeniden çoğalan Çerkeslerin satılması veya bir kısmının Suriye'ye gönderilmesi hususunda aldığı tedbirler yanında fevkalâde icrâatıyla de tanınmıştır. Nüfûzları git-gide artan bu Türk emirlerinden Halep Nâibi Beybuğāürüs⁷⁰, çok geçmeden, kendini al-Malik al-Âdil ünvanı ile sultan ilân etti. Hasan'ın kardeşi aş-Şâlih(al-Malik aş-Şâlih), kendi Memlûklarının yardımcıları ile Beybuğāürüs'un isyanını bastırdı ise de, kendisine muavenet eden diğer Türk emirlerinden Şayhūn, Tâz ve Şarğıtmış'ın devlete hâkim olmalarına mâni olamadı. Bilhâssa, Halep ve Şam Türkmenlerine istinad etmek suretiyle 1360 da Hasan'ı bertaraf edip devletin en büyük mansıbı olan Nâ-ibü's-Saltana(Sultanın mümessili)lığı eline geçiren Yulbuğā al-Umarî al-Hâşşakî, Memlûk tarihinin en büyük emirlerinden biridir; Çerkes Memlûklarını yeniden teşkilâtlandırmış olmakla da tanınmıştır. Bu emir, rakibi adettiği ümerâyı bertaraf etmek maksadıyla pek çok sayıda satın almış olduğu Çerkesleri, hususî bir surette yetiştirerek, Yulbuğāviyye Memlûklarını teşkil etmesi, sayıları azalan Çerkeslerin yeniden çoğalmalarını ve binnetice nüfûz sâhibi olmalarını intaç ettirmiştir ki, bu guruba dahil Memlûklardan Berkûk al-Yulbuğāvi, çok geçmeden, kendi cinsinin de gayreti ile iş başına geçecektir.

Yulbuğā, 1361 de, tahta Muḥammad(Abû'l-Ma'âlî Nâşırü'd-dîn)ı geçirdi ise de, bir müddet sonra bunun yerine Şa-bân(al-Malik al-Aşraf Abû'l-Mafâhir Zaynu'd-dîn)ı getirmek suretiyle, Memlûk Sultanlığının mukadderatına hâkim olmuştur. 1366 da, mutaassıp Hıristiyanlardan Philippe de Mézières'in teşvikiyle Kıbrıs Kralı I. Pierre'in İskenderiyye'ye taarruz edip

68 Bk. *Itinerarium*....., Milan, 1480.

69 Hayatı hak. bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Melik-üş-Şâlih, İsmâdi, İA*, VII, 680-1.

70 Bk. İbn Doḡmâk, *Macmû'a*, 147/a.

burayı zapt etmesi üzerine⁷¹, Mâlikî fakihlerinin de telkinleri ile cihâd fikrini Müslümanlar arasına yayan Yulbuğâ, Anadolu Beyliklerine, bu arada Karaman-Oğullarına da müfâcaat ederek, onların da mukaddes savaşa iştirâklarını sağladı⁷². İşte bu gâye ile hazırlanan muzaffer muhâfızlar⁷³, Kahire'den gelen Memlûk gurublarının da iştirâkile İskenderiyye'yi Kıbrıslılardan geri almağa muvaffak oldular. Bununla beraber, Memlûklar, donanmaları olmadığından, mukabeleyi sonraya bıraktılar⁷⁴. Ancak, aynı cihad fikri ile hareket eden Işıktemur al-Mârdînî, 1374 de, Kilikya'daki Sîs (=Kozan) ve Kabân (=Geben) kalelerini zapt ve son Ermeni kiralı Léon VI. ı kiralıç ile birlikde esir edecektir⁷⁵.

Öyle anlaşılıyor ki, ilk Memlûk emirlerinden Aybek, Kıtuz ve Kâlâvân'u taklid eden Yulbuğâ, Kırımlı ve Horezmli tüccârlardan (at-tuccâr al-madaniyyun = memleketler arasında ticâret yapanlar) satın aldığı Çerkeslerin ekseriyette bulunduğu yeni bir Memlûk sınıfı teşkil etmekle (= al-Yulbuğâviyya) mevkiini sağlamlaştırmak istemiştir. Bu suretle, onun, bir sülâle değişikliği yapmak tasavvurunda bulunup bulunmadığı belli değildir.

Öte yandan, Türkmenlere mensup ümerânın, Kâlâvân-Oğullarını da elde etmek suretiyle, yeni teşekkül eden Yulbuğâviyyalara karşı birleşerek harekete geçtiklerine şahid oluyoruz. Nitekim, bu emirlerden biri olan Taybuğâ

71 Bk. Guillaume de Machaut, *La prise d'Alexandrie ou chronique du roi pierre I er de Lusignan*, nşr. M.L. de Mas Latrie, Genève, 1877, s. 95; L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, II, 275, 280 v.d. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi*, *Tarih Dergisi*, 9 (1954), s. 168.

72 Bk. *at-Taşkıf* (Kalkaşandî, *Şubh*, VIII, 19); Machéras, *Chronique de Chypre*, trd. E. Müller-C. Sathas, Paris, 1882, s. 107; Strambaldî, *Cronica del regno di Cipro*, nşr. Mas Latrie, Paris, 1893, s. 77; Loredano, *Histoire des Rois de Chypre*, trc. H.C. Paris, 1732, I, 392; *Six lettres relatives aux croisades*, VI, 1366, I er Mars, AOL, I, 1881, s. 391. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlılar*, *İslâm Ans.*, VI, 322; Ayn. mücl., *Karamanlıların Gorigos seferi*, *Tarih Dergisi*, 9 (1954), s. 167.

73 Bk. Moh. Ben Cheneb, Hâfî b. İshâk b. Mûsâ b. Şuayb, *İslâm Ans.*, V, 158-9.

74 Bk. Sorour, *La dynastie de Qalaoun*, arabça, Le Caire, 1946, s. 245 v.d., N. Jorga, *Philippe de Mézières*, Paris, 1896, s. 273.

75 Bk. İbn Hâfîb an-Nâşırıyya, *ad-Durr al-Muntaḥab fî Takmilat Ta'riḥ Ḥalab*, Arap. Yazm. Lâleli Ktp. Nr. 2036, I, 173/a v.d., İbn Doğmük, *al-Cavhar aş-Şamîl fî Sıyar al-Mulâk va's-Salâfîn*, Arap. Yazm. III. Ahmed Ktp. Nr. 2903, 78/a; Ayn. mücl., *Taricumân ez-Zamân*, IX, 39/a; Ayn. mücl., *Macmû'a*, 160/b., Dulaurier, *Recueil des Historiens des Croisades*, I, Doc. Arm. Paris, 1869, I, 686; Saint-Martin, *Recherches sur Léon VI (Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, XII, 2e partie, s. 147 v.d.).

ağ-Tavil⁷⁶, çok geçmeden, bütün hüküm ve nüfuzu elinde toplayarak Yulbuğâviyyalara karşı teşebbüse geçti ve Şabân'ın da desteğini te'min edip Yulbuğâ'yı öldürttü(1367). Yulbuğâ'nın ölümü, Mısır ve Suriye'de olduğu gibi, Anadolu Türkmenleri üzerinde de büyük bir te'sir icrâ etti⁷⁷. İntikamını almak üzere karışıklık çıkaran Yulbuğâviyyalar bizzât Şabân tarafından mağlûp edildiler; büyük bir kısmı zincire vurulmak suretiyle Suriye'ye sürüldü; Kahire'deki malları ise müsâdere edildi. Bununla beraber, bir müddet sonra, Şabân'ın Yulbuğâviyyaları Mısır'a çağırması, bunların yeniden çoğalarak nüfuzlarının artmasına ve çok geçmeden kendi şefleri Berkük'un etrafında toplanmalarına sebep oldu.

İşte Yulbuğâviyyaların tabii şeflerinden biri olan Berkük, efendisi Yulbuğâyı taklid etmek suretiyle, satın aldığı kendi cinsi Çerkeslerden yeni bir Memlûk gurubu teşkil etmeğe muvaffak oldu. Al-Mamâlik az-Zâhiriyya ismini alan bu Memlûk gurubu, gittikçe çoğalarak, Mısır'daki Çerkes ekseriyetinin artmasına ve hâkimiyetin bu millete geçmesine sebep oldu.

76 Taybuğâ, al-Aşrafî, al-Beklemişî, al-Yünânî sıfatlarından da anlaşılacağı vechile, Anadolu'lu, belkide Karamanlı olup, al-Malik al-Aşraf Şabân nâmına *Buğyat al-Marûm va Şâyat al-Ġarûm* adlı kaside ile harp san'atına dâir *Kitâb fî'l-Cihâd va'l-Furûsiyya va Funûn al-Âdâb al-Ġarbiyya*'yı yazmıştır, bk. GAL, II, 135 v.d. Krş. H. Ritter, *Der Islam*, XVIII/1929, s. 137.

77 Anadolu sahil emâretlerinin, bilhâssa, Karaman-Oğullarının, Yulbuğâ'nın teşviki ile muhasara etmekte oldukları Gorigos (=Kızkalesi) kalesi'nin önünden çekilerek I. Pierre ile anlaşıkları bilinmektedir. Tafsîlât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi*, *Tarih Dergisi*, 9/1954, s. 173 v.d.

AI-MAMALİK AI-BURCIYYA

Yulbuğaviyya. — Zâhiriyya. — Zayniyya. — Eşrafiyya. —
Mintâşiyya. — Baydamuriyya. — Nâşiriyya. — Müeyye-
diyya (=Cekemiyya. — Nevrüziyya) — Eşrafiyya (Bars-
bây). — Tâşariyya. — Kârâmşa (Kâyıtbây).

Bu suretle Çerkesleri iş başına getirmeye muvaffak olan Berķük, önce Hıristiyan sonra da Müslüman olan Enes b. Abdullâh al-Öşmânî'nin¹ oğlu idi. Umûmiyetle bir Çerkes kabilesi olan Kesâ'ya mensubiyeti iddia edilen Berķük², Çerkesistandan Kırım yolu ile Mısır'a getirilmiş ve 1363 de Yulbuğâ'ya intisap etmiştir. Ancak, bu emirin katli ve Yulbuğaviyya Memlûklarının Suriye'ye sürülmeleri sırasında o da sürülmüştür. Sonradan al-Malik al-Aşraf Şa-bân'ın Yulbuğaviyyaları affı üzerine arkadaşı Zayneddîn Berke al-Çöbânî ile birlikde Mısır'a gelerek Şa-bân'ın oğlu al-Malik al-Manşür al-'nin hizmetine girmiş ve Yulbuğaviyyalarla birlikde faal bir rol oynamıştır. Bununla beraber, Yulbuğaviyyaların tabîî şeflerinden Atâbeku'l-Asâkir Yulbuğâ an-Nâşırî ve Türk Memlûklarının başı kabul edilen Zayneddîn Berke al-Çöbânî ile rekabete girişip her iki emiri de bertaraf eden Berķük, Emîr Ahûr, nihâyet Atâbeku'l-Asâkir olarak devletin idâresini eline geçirmiş, Mısır'da gittikçe çoğalan Çerkesleri Memlûk Sultanlığının en önemli mevkilerine yerleştirmiştir. Bununla beraber, kara yollarının emniyetini ve ticâret kervânlarının sâlimen Mısır'a gelmelerini te'min eden Berķük'un, al-Kârimî tüccârları (=tüccârul-kârimiyya)nın da desteği ile³, 1382 de, başda Halife I. al-Mutavakkil ala'lâh olmak üzere Şâfi'i Kâdı'l-kuğâtı ve bir kısım Kâdı'l-asker ve Dâru'l-adi (= mahkeme) Müftülerini tazyik ile al-Malik al-Aşraf Şa-bân oğullarının sonu olan Hâccî'yı bertaraf edip as-Sultân al-Malik

1 Bk. *Nucûm*, V, 162; *Husn*, II, 105; Frescobaldi, *Viaggio*, Floransa, 1829, s. 5 v.d., Barthold, *Türk tarihi hakkında dersler*, s. 158; R.L. Devonshire, *Rambles in Cairo*. Le Caire, 1917, s. 555-561.

2 Bk. *Aynî, İğdû'l-Cumân*, Arap. Yazm. Veliyüddin Ef. Ktp. Nr. 2396, XX, 60; *Nucûm*, V, 164; *al-İbar*, V, 472. Frescobaldi'ye göre (s. 5 v.d.), Grek menşeli idi.

3 Bk. İbn al-Furât, IX, 379; Kalkaşandî, *Şubh*, VI, 13; *Nucûm*, V, 165 v.d. Al-Kârimîler hakkında bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkük devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 41, 175, not. 92. Krş. Labib, *Les Karimites et le commerce d'Egypte au Moyen-Age*, arabça, BSEEH, 1952.

az-Zâhir Ebî Sa'îd Seyfeddîn ünvanı ile sultan olması, bâzı karışıklıkların zuhûruna ve Mısır'ın mukadderatını ellerinde bulunduran Türk emirlerinin mukavemetine sebep olmuştur⁴. Nitekim, bir Çerkes bende olamayacaklarını söyleyen Ğazza ve Elbistân Nâibleri, şiddetle muhâlefet ettikleri gibi, Türkmenler ile Şa'îd Urbânı, Halife ve ümerânın da dâhil oldukları bir süikad hareketine katıldılar. Bununla beraber, bu süikasdan kurtulan Berķük, Temür'un başında bulunduğu Tatarların Memlûk Sultanlığı için arzettiği tehlikeyi önleyecek tedbirler aldı. Ezcümle, Tatarların Müslüman olduklarına aslâ kani olmayan ülemâdan vakıfların bir senelik irâdını harp masraflarına sarf edebilmek kararını alan Berķük⁵, tüccârlardan, büyük itirâzlara sebep olan bir vergi tahsil ettiği gibi, muvakkat kaydı ile de ahaliye bir vergi tarh etti; Berķük'un aldığı bu tedbirler, Ayn Câlût'ta Moğolları hezimetle uğratan Kuğuz'un hareketlerine uymaktadır. Nitekim, Celâyirli Sultan Ahmed ve Altun-Ordu hükümdarı ile temasa geçen Berķük'un faaliyetlerinden endişelenen Temür, Memlûk Sultanlığı nüfûz sahasından çekilerek, Tohtâmîş Hân üzerine yürümüştür. Bununla beraber, Sivas Sultanı Kâdî Burhâneddîn Ahmed ile birleşen Malatya Nâibi Mintâş ve Aşrafiyya Memlûklarının başında bulunan Yulbuğâ an-Nâşırî ile uğraşmak zorunda kalan Berķük, saltanattan çekilmek zorunda kalmış, Kahire'ye giren Yulbuğâ - Mintâş kuvvetleri, Yulbuğâ an-Nâşırî'nin saltanatı reddi üzerine Hâccî'yi, al-Malik al-Manşür lâkabı ile yeniden sultan ilân etmişlerdir⁶. Ancak, Yulbuğâ ile Mintâş arasında zuhûr eden rekabet yüzünden, siyasi ve iktisadi buhranlar husule gelmiş, ümerâ ise Berķük tarafını tutmuştur. Nitekim, Şakhab'da yapılan savaşda(1390), Mintâş'ın mağlûbiyeti üzerine, Berķük, 1 Şubat 1390 da yeniden saltanata geçmiştir⁷.

4 Bk. *Aynî, İğd*, XIX, 278; Mağrîzî, *Sulûk*, III, 110; İbn al-Furât, IX, 89; İbn Doğmâk, *Cavhar*, 84/a; Bertrando de Mignanebi, *Ascensus Barcoch*, nşr. W.J. Fischel, *Arabica*, VI, 1-2, 1959, s. 64.

5 Bk. İbn al-Furât, IX, 10; *Aynî, İğd*, XIX, 323; Mağrîzî, *Sulûk*, III, 132/a; İbn Kâdî Şuhba, *az-Zayî alü Ta'rîhü al-İslâm*, Arap. Yazm. Bibl. Nat. Nr. 1599, II, 23/b; İbn Hacer, *Risâ'ul-İsr an Kuğâtı Mısır*, Arap. Yazm. Bibl. Nat. fonds arab. Nr. 5893, 23/a.

6 Bk. İbn al-Furât, IX, 93; Mağrîzî, *Sulûk*, III, 146; İbn Hacer, *Inbâ'*, I, 105/a. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Melik-üs-Sâlih, Hâccî, İslâm Ans.*, cüz. 77, s. 678.

7 Bk. İbn al-Furât, IX, 187; İbn Doğmâk, *Cavhar*, 88/a; *Nucûm*, V, 220; İbn İyâs, *Uğd al-Cumân fi Vakâyi; al-Azmân*, Arap. Yazm. Ayasofya Ktp. Nr. 3311, II, 129/b; Suyûşî, *Maşlah al-Adîb*, Arap. Yazm. Köprülü Ktp. Nr. 1391, 120/b; Bertrando, s. 156. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Melik-üs-Sâlih Hâccî, İA*, cüz. 77, s. 679; Ayn. müel., *Berkük devrinde.....*, s. 67 v.d.

Büyük bir siyasi olup Kastilya kralı I. Jean ile dostlukta bulunan Berkök, onun kefaleti ile Kahire'de esir bulunan son Ermeni kralı VI. Léon'u serbest bırakmış⁸, Venediklilerin Memlûk Sultanlığındaki durumlarını kıskanarak Suriye sahillerine, hattâ, Reşîd'e saldıran Cenevizlilere karşı sıkı tedbirler almıştır⁹. Bu arada Hıristiyanlar(Yâ'kubiler, Melkiler) ile yabancuları kontrol eden sıkı kanunlar vazetmek zorunda kalan Berkök, 1389 da, Hac maksadıyla Suriye'ye gelen Comte d'Eu ile Maréchal Boucicaut'yu bir müddet tevkif ettirmiş idi¹⁰.

Bununla beraber, Yulbuğa an-Nâşırî ile Mintâş'ın mücadeleleri ile yıpranan Türk Memlûklarının bertaraf edilmeleri ile daha da kuvvetlenen Berkök, Temür tehlikesine karşı Celâyirli Sultan Aḥmad'ı tutmuş, Altun-Ordu Hükümdarı Tohtâmîş, Sivas ve Kayseri hâkimi Kâdî Burhâneddîn Aḥmad¹¹ ve 1392 den beri kendisini Rum(= Anadolu) ülkesinde Sultan olduğunu belirten teşrifi giyip kılıcı kuşanan Yıldırım Bayezid ile¹² anlaşmış, Karakoyunlulardan Kara Yusuf ile Pîr Hasan'ı desteklemiştir¹³. Ancak, bu anlaşmalardan Temür'u Şam ve Anadolu'ya yürümeğe teşvik eden Karaman-Oğlu Alâ'eddîn Alî Bey'i istisnâ etmek icâp eder¹⁴. Hemen ilâve edelim ki, 20 Haziran 1399 da vukû bulan ölümü ile bütün bu ittifaklar bozulmuştur.

XIV. yüzyıl Yakın-Doğu tarihinin mühim simâlarından biri olup siyasi ve iktisadî buhranların iş başına getirdiği Berkök, rakiblerinden Temür'un kuzeyde Tohtâmîş, Bayezid'in batıda Macarlar ve Çaçlılarla meşgul

8 Bk. İbn Hâcar, *Inbâ'*, I, 72/a; İbn Doḡmâk, *Macmû'a*, 160/b; Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*, trc. H. Andreasyan, III, 126.

9 Tafsilât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde...*, s. 105-110.

10 Bk. *Livre des faits du Maréchal Boucicaut*, nşr. J. Buchon, (Froissart, Chroniques, III, 567-689), s. 582; Delaville Le Roulx, *La France en Orient au 14 e siècle*, Paris, 1886, I, 165, not. 1.

11 Bk. İbn Hâcar, *Inbâ'*, I, 135/a; İbn Arabşâh, *Acâ'ib al-Maḡdûr fi Navâ'ib Tamûr*, Mısır, 1305, s. 64; Astarâbüdî, *Bazm u Razm*, İstanbul, 1928, s. 457, 459.

12 Bk. İbn al-Furât, IX, 339; İbn Kâdî Şuhba, II, 91/a; İbn aş-Şihna'daki 797/1395 senesi yanlışır, bk. *Ravḡatu'l-Manâzir*, Veliyüddîn Efendi Ktp. Nr. 2426, 167/a. Aynı tarihi alan müellifler de hataya düşmüşlerdir, bk. d'Herbelot, *Bibl. Orient.*, s. 188; Gio. B. Rampoldi, *Annali Musulmani*, Milano, 1825, X, 262; T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, 1924, s. 132; C.H. Becker, *Der Islam*, VI, Heft 4, 1916, s. 378.

13 Bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 92-3.

14 Bk. Astarâbüdî, *Bazm u Razm*, s. 456.

olduğu bir sırada¹⁵, dâhili mücadeleler ile yıpranan Memlûk Sultanlığına merkezîyetçi bir devlet haline sokmuş, Osmanlılar tarafından da benimlenen Memlûk teşkilâtını bir kat daha kuvvetlendirmiştir. Bununla beraber, gayet âdil olup¹⁶ Türk millî şuûruna yabancı olmadığı anlaşılan Berkök'un, bütün meziyetlerine rağmen, kendi cinsi olan Çerkesleri iş başına getirmek maksadıyla, Şâfi'i ülemânın desteğini te'min eden Türk emirlerine karşı giriştiği mücadele, Memlûk Sultanlığının âtisi için faydalı olmamış, Türk ve Çerkes rekabetinin doğurduğu ayrılık ise devleti temelden sarsmıştır. Esasen, Türklere tefevvuk etmiş görünen Çerkesler, Memlûk Sultanlığını lâıyık veçhile temsil edememiş, kendilerine yeni bir ufuk açmak gayreti ile Türklerin teşkilâta müstenid hayatîyetine son veren Berkök'un ölümü ile zuhur eden yeni siyasi ve iktisadî buhranlar karşısında da âciz kalmışlardır.

Nitekim, Berkök'un vasiyeti üzerine yerine geçen oğlu Ferec(al-Malik an-Nâşır Nâşırü'd-dîn, ölm. 1412), Yıldırım Bayezid'in, Temür'un Hind seferi ile meşgul olduğu bir sırada, Memlûklara tâbi Güney Anadolu şehir ve kasabalarını zapta başlaması üzerine, 1400 başlarında Kahire'den Dimaşk'a gelerek Bayezid ile diplomatik münasebetlere girişmiş ise de, bundan bir netice çıkmamış, güneyde nüfûz mücadelesine girişen bu iki sünî devlet en tehlikeli bir sırada aralarını açmışlardır. Nitekim, Memlûklara esir düşen Atalmış Koçin'in serbest bırakılması ile kendisinin metbû tanınmasını talep eden Temür karşısında âciz kalmış, Haleb'in tahribi ile Hama, Humus ve Baalbek'in zabtına mâni olamamıştır. Filvâki, Ferec, Şam önüne gelip Temür'la savaşmak istemiş ise de, ümerânın Mısır'a dönmeleri üzerine çekilmiş, bu suretle de Şam Temür'un eline düşmüştür¹⁷.

Umûmiyetle Ferec'in devri, emirlerin sultanla veya birbirleri ile didişmeleri şeklinde geçmiştir. Nitekim, bu karışıklıklar sırasında Berkök'un diğer oğlu Abdul-azîz, al-Malik al-Manşûr unvanı ile Memlûk Sultanı ilân edildiği gibi, bir kaç ay sonra yeniden tahta geçen Ferec, ümerâ ile mücadeleye girişmiştir. Bu arada Halep Vâlisi Cekem, Haleb'i müdâfaa maksa-

15 25 Eylül 1396 da vukû bulan Niğbolu savaşını müteakip Mısır'a gönderilen esirler, bilhâssa, Macar Beylerinden Kodor'un 60 uşakla Berkuk'a gönderilmeleri hak. bk. İbn al-Furât, IX, 466; Aynî, *İḡd*, XX, 6; Schiltberger, *Reisebuch*, nşr. Langmantel, Tübingen, 1885, s. 8. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Niğbolu*, IA, IX, 249.

16 Meselâ bk. Sigolî, *Viaggio al Monte Sinai*, Floransa, 1829, s. 42; Bertrand de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 37. Krş. İbn Makâmîs, *Divân*, Ayasofya Ktp. Nr. 3954, 10/b. v.d.

17 Bk. W. Fischel, *A New Latin Source on Tamerlane's Conquest of Damascus (1400-1401)*, Oriens, 1956, s. 201-232.

diyle kendisini al-Malik al-Âdil ünvanı ile sultan ilân etmiş ve Mardin hükümdarı al-Malik az-Zâhir Macdeddîn Âsâ ile birleşerek Akkoyunlu Türkmen Beyi Kara Yuluk Osman Bey'in müdâfaa ettiği Âmid'i muhâsara etmiş ve burada ölmüştür. Bu arada, Maréchal Boucicaud, 1403 de, Kıbrıs Kıralları Janus ile anlaşmış, Kıbrıs ve Rodos kuvvetleri ile önce İskenderiye'ye sonra da Suriye'nin sahil şehirlerine hücum etmek istemiştir¹⁸. Bu yüzden Memlûk Sultanlığında Hıristiyanlara karşı vukû bulacak herhangi bir hareketi önlemek üzere, 1411 de, Bizans İmparatoru Manuel Paléologue teşebbüse geçmiş ve Ferec'e ricâda bulunmuştur¹⁹.

Bütün bunlardan sonra Şeyh al-Mahmûdî (sonradan al-Malik al-Muayyad) ve Halep Nâibi Emir Nevruz Ferec'le uğraşmışlardır. Nitekim, bu mücâdeleler sırasında, Suriye'de Müeyyediyya ve Navruzîyialara karşı giriştiği bir mücâdelede mağlûp olarak Dımaşk'da öldürülen Ferec'den sonra memleket tamamen bir keşmekeş içinde kalmıştır(1412).

Ferec'in ölümü üzerine, yanında bulunan Halife al-Musta'în bi'llâh Abû'l-Fadl Abbâs, al-Âdil ünvanı ile Dımaşk'da sultan ilân edildi ise de, çok geçmeden, al-Malik al-Muayyad Şayh al-Muhmûdî az-Zâhiri(1412-1421) Memlûk tahtına geçti. Bu Memlûk Sultanı zamanında, Kıbrıslılarla anlaşan Katalan korsanları, Suriye sahillerine hücum etmişlerdir. Müeyyed, savaş hazırlıklarına giriştiği bir sırada, Janus, korsanlara müsaade etmeyeceğini vâdetmesi üzerine, yeniden sulh yapılmıştır²⁰. Bununla beraber, Müeyyed, Ferec'in aksine, Venediklilerle dostane münâsebetler te'sis etmiştir²¹.

18 Bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 211/a; Antoine Morosini, *Chronique, «Extraits relatifs à l'histoire de France»*, nşr. Lefèvre - pontalis - Dorez, Paris, 1898-1902 I, 53; *Livre des Faits du Maréchal Boucicaud*, (Froissart, III, 567-689), s. 627; Delaville Le Rouix, *ayn. esr.*, I, 436; Vertot, *Histoire des Chevaliers de St - Jean*, Lyon, 1779, II, 379 v.d., Delaville, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu' à la mort de Philibert de Nillac*, Paris, 1913, s. 297 v.d., Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1940-1952, II, 454 v.d.

19 Bk. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamlouks d'Egypte et les puissances chrétiennes*, ROC, 1904, s. 359-362. Bununla beraber, Ferec, babasının aksine, Venediklilere karşı çok çetin davranmıştır. Bk. Piloti, *L'Egypte au commencement du XVe siècle d'après le Traité d'Emmanuel Piloti crète*, nşr. P.H. Dopp Reiffenberg, Le Caire, 1950, s. 83, 95 v.d.

20 Bk. L. Machéras, *Chronique de Chypre*, trad. Franç. par E. Miller et C. Sathas, Paris, 1882, s. 360 v.d., 370; Amadi, *Chronique*, nşr. R. de Mas-Latrie, Paris, 1891, s. 498 v.d., Loricano, *Histoire des rois de Chypre de la maison de Lusignan*, trad. Franç. par H. Cyriot, Paris, 1732, II, 145. Krş. Mas Latrie, II, 528; Hill, II, 469.

21 Bk. Weyd, II, 71; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Paris, 1899-1902, I, 274.

Al-Malik al-Muayyad, bilhâssa, Karaman-Oğlu II. Mehmed Bey'le alâkadar olmuş idi. Nitekim, bu Memlûk Sultanı namına para bastırıp Tarsus'un anahtarlarını veren Mehmed Bey²², sonradan aynı şehri muhâsara edince²³, Müeyyed, evvelâ Niğde'de bulunan kardeşi Bengî Ali Bey'e Karaman Beyliğini vermiş, müteâkiben oğlu Seyyid İbrahim kumandasında bir Memlûk ordusu sevk etmiştir. Bu seferde, Niğde, Konya Ereğlisi ve Lârende(=Karaman) gibi Karaman-ili şehirleri tahrip edilmiştir²⁴. Muhammed b. İbrâhîm b. Zâhir al-Hanaffî'ye göre, Müeyyed, Bagras'a kadar gelmiş, Ermeniler dâhil, civar halkının mümessillerinden her birine hil'atlar vermiştir²⁵.

Az-Zâhiri Memlûklarından olup ilim muhibbi olarak tanınan al-Malik al-Muayyad, 8 sene süren saltanatı sırasında bir çok hayır müesseseleri te'sis etmiştir. Kahire'de Bâbu'z-Zuvayla'da bulunan câmi bunun eseridir. Yerine, vasiyeti üzerine henüz bir buçuk yaşında bulunan oğlu al-Malik al-Muzaffar Abû's-Sa'âdât Ahamd geçmiştir. Bununla beraber, Atâbeki olup annesi ile evlenen Emir Taşar tarafından aynı senenin Ağustosunda hal edilmiştir.

Taşar(al-Malik az-Zâhir Abû'l-Fatḥ), gayet kısa bir saltanat sürmüştür. O, mutaassıp bir hükümdar olarak, Frankların Mısır'daki ikametlerini kısaltmış²⁶, Kahire'de esir bulunan Karaman-Oğlu Mehmed Bey'i serbest bırakmıştır²⁷. Yerine henüz 10 yaşında bulunan oğlu al-Malik aş-Şâlih Muhammed geçmiştir. Ancak, bu da 14 ay gibi kısa bir saltanat sürmüş, yerine Nâib'i olup Memlûk Sultanlığı tarihinde unutulmaz bir isim bırakan Atâbaku'l-Asâkir al-Malik al-Aşraf Abû'n-Naşr Sayfaddîn Barsbây(1422-1438) geçmiştir.

Az-Zâhiri Memlûklarından olup iş başına geçen Barsbây, al-Muayyadiyya Memlûklarının mukavemeti ile karşılaşmış, bilhâssa, kendi hakkın-

22 Bk. Aynî, İkd, Cârullah Efendi Ktp. 1591, IV, 744; Mağrîzî, *Sulûk*, IV, 79; İbn Hâcar, *İnbâ*, II, 63.

23 Bk. Mağrîzî, *Sulûk*, IV, 83.

24 Bk. Aynî, *İkd*, IV, 754; İbn Hâcar, *İnbâ*, II, 84; as-Sahâvî, *Va'iz al-Kalâm*, Arap. Yazm. Kõp. Ktp. Nr. 1189, 85/a; Mağrîzî, IV, 62; *Kitâb Ta'riḥ al-Malik al-Aşraf Kaytbây*, Bibl. Nat. fonds arabe, Nr. 5916, 39/a.

25 Bk. *Kaşfu'l-Gumam*, trc. Leysî Çelebi, İzzet Koyunoğlu Ktp. 141/a. Ayr. bk. *Pêlerinage du Marchand Basile*, nşr. Mme B. de Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient*, Genève, 1889, s. 255. Krş. M.C. Şehabeddin Tekindağ, II. Bayezid devrinde çukur-ova da nüfuz mücâdelesi, *Belleleten*, 123 (1967), s. 352, not. 31.

26 Bk. W. Heyd, II, 473.

27 Bk. *Kitâb Ta'riḥ al-Malik al-Aşraf Kaytbây*, 41/a.

da Aḥmad b. al-Burhān'ın Berķūkh hakkındaki neşriyatına paralel bir propaganda yapan Cānī Bey aş-Şūfī ile uğraşmıştır²⁸. Barsbāy, bu propaganda üzerine Mısır ve Suriye'de Müslümanlar lehine aldığı tedbirler ve huzurda yer önmek âdetini kaldırmak, nihâyet, Akkâ'nın zaptından sonra Hıristiyanların istinad noktası ve dolayısıyla korsanların sığındıkları bir yer olan Kıbrıs'a büyük bir donanma göndermek suretiyle önlemek istedi. Kıbrıs kralı Janus'un daha 1404 den 1424 e kadar Katalanlarla müştereken tertip ettiği korsanlık hareketlerinin²⁹ ve yapılan mürâcaatların³⁰ faydasızlığı, nihâyet Osmanlılara gönderilen bir geminin zaptı üzerine harekete geçen Barsbāy (1424-6), 1424 de ilk sefere teşebbüs etmiş, korsan gemilerini bastırıp Janus'un teşebbüsünü önlemiştir. 1425 de, Kıbrıslıların Tir ve Trablus-Şam'a yapmak istedikleri taarruzu önlemiş, oğlu kumandasında giden Memlûk donanması, Larnaka yakınında al-Mallâha'da karaya asker çıkararak Kıbrıs kuvvetlerini mağlûp etmiştir³¹. Bundan sonra akdedilen kısa bir mütâreke sırasında, Janus, Hıristiyan âlemine mürâcaat etmiş ise de, Şövalyelerin Osmanlılarla mücâdele halinde olmaları yanında Venediklilerin bitarafılıklarını ilân etmelerinden istifâde eden Barsbāy, Temmuz 1426 da, bütün kuvvetlerini Kıbrıs'a sevk etmiştir. Aynâl al-Cekemî emrindeki donanma, Limassol'u zapt ettiği gibi, Memlûk ordusu kumandanı Tağrî-birdî al-Maḥmûdî, 7 Temmuz (1 Ramazan)da, Janus'un başında bulunduğu Kıbrıs, Katalan ve Alî b. Karamân'ın oğlu kumandasındaki Türkmenleri³² mağlûp edip, kralı esir etmeğe muvaffak olmuştur³³.

Kahire'de esir olarak bulunan Kıbrıs kralı, Venedik, Ceneviz ve Fran-

28 Bu hususta bk. H. Laoust, *Essai sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Talmiyya*, PİFAO, Le Caire, 1939, s. 500-1. Krş. Aḥmad Darrag, *L'Egypte sous le règne de Barsbay*, Damas, 1961, s. 25 v.d.

29 Bk. Juana, *Histoire des roys de Chypre de Jérusalem et d'Armenie*, Paris, 1785, II, 919 v.d., Machéras, s. 360; Amadi, s. 498; Loridano, II, 138. Krş. Hill, II, 468.

30 Bk. Machéras, s. 371; az-Zâhirî, *Zubdat kaşf al-Mamâlik fî Bayân'l-Ṭuruḥ va'l-Masâlik*, nşr. Ravaisse, Paris, 1894, s. 230.

31 Bk. Nucûm, VI, 591; Zâhirî, *Zubda*, s. 235; Machéras, s. 368; Amadi, s. 500; Strambaldi, *Chronique*, nşr. René de Mas Latrie, Paris, 1893, s. 269.

32 Memlûklar aleyhine gelişen Karaman-Kıbrıs münasebetleri sırasında, Karamanlıların, Memlûklara karşı müdâfaa maksadıyla, Niğde'ye hâkim bulunan Ali Bey'in oğlu kumandasında Kıbrıs'a gönderdikleri kuvvetler, 1426/7 Temmuzunda Memlûklarla yapılan savaşta, Katalanlar gibi, kılıçdan geçirilmiştir, bk. İbn Tağrî-birdî, *Nucûm*, nşr. W. Popper, VI, 606-7; Loridano, II, 156; Amadi, s. 507; Strambaldi, s. 281. Krş. A. Darrag, *ayn. esr.*, s. 256 v.d.

33 Bk. Nucûm, VI, 606; *Zubda*, s. 238; *Ta'rîḥ al-Malik al-Aşraf Kâiyübây*, 47/a-54/a; Loridano, II, 156; Juana, II, 933; Amadi, s. 507; Strambaldi, s. 281; Machéras, s. 382-5; A. Darrag, *ayn. esr.*, s. 256 v.d.

sız Konsüllerinin müdâhaleleri ile 200,000 duka fidye verdikten ve Memlûkları metbû tanıdıktan sonra serbest bırakıldı. Bilâhara, 1436 da, Peró Tafur'un aracılığı ile, verginin bizzat sultana gönderilmesi kabul edilmiştir³⁴. Barsbāy, Rodos Şövalyeleri ile de sulh muahedesi akd etmiş idi. Bu arada Mekke Şerifi Memlûklara yenilmiş, 1426 da, Barakât da Sultana vergi vermeğe ve Cidde Limanının gelirini terketmeğe mecbur kalmıştır. Cidde'de, Aden'in zararına yeni bir organizasyon kuran Barsbāy³⁵, Hindli tüccarlara çok iyi muamelelerde bulunmuş, Temür'un vefâtından sonra husule gelen karışıklıklar yüzünden kara ticâret yolları bozulduğundan³⁶, Hind emtiasının Kızıl Deniz yoluyla³⁷ Mısır'a gelmesini te'min etmiştir. Bu arada alkârimîler lehine kararlar alan Barsbāy³⁸, yeni bir ticâret politikası tâkip ederek, bâzı maddeleri inhisarı altına almak istemiştir³⁹. İtirazları akim kalan Kastil ve Aragon kralı V. Alphonse ile Venediklilerin nümâyişleri sonunda bunlara bâzı imtiyâzlar veren Barsbāy, şeker imalini inhisarı altına almağa, kereste ve hubûbatın satışlarını ise tahdid etmeğe başlamıştır ki, bu tedbirler, ticâretin sukutuna sebep olmuştur. Nitekim, bu yüzden Mısır ve Suriye şehirleri âdeta boşalmıştır⁴⁰.

Öte yandan, Kâbe'ye örtü göndermesine mâni olunan Şâhrûh'un⁴¹, Ak-

34 Bk. *Andanais é viajes de Peró Tafur*, Madrid, 1874, s. 118.

35 Bk. *Nucûm*, VI, 611, 625; *Zubda*, s. 19.

36 Bk. Grousset, *Histoire de l'Asie, Le monde mongole*, III, 144 v.d., Hodgson, *Venice in the 13th and 14th centuries*, London, 1910, s. 332 v.d.

37 Bk. Kammerer, *La Mer Rouge*, Le Caire, 1929-1935, I, 65; Chabanier, *Connaissance de la Mer Rouge, La géographie Terre-Air-Mer*, Paris, 1936, s. 112. Hurmuz'un gelişmesi hak. bk. Aubin, *Les princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle*, JA, CCXXI, s. 105.

38 Bk. Labib, *Les Karimîtes et le commerce d'Egypte au Moyen-Age* (arabça), BSEEH, 1952, s. 26 v.d., Fischel, *Über die gruppe der Karimi-Kaufleute*, *Studia Arabica*, I, Rom, 1937, s. 75 v.d.

39 Bu hususta bk. Jomier, *Le Maḥmal*, BİFAO, Le Caire, 1953, XX, 214-209; G. Wiet, *Répertoire des décrets mamlouks de Syrie*, BAH, XXX, Paris, 1939, Nr. 40; J. Sauvaget, *Décrets mamlouks de Syrie*, BEO, XII, Nr. 38, 3-4.

40 Bk. Mağrîzî, *'İğâsatu'l-Umma bi-Kaşf'l-Ğumma*, Arap. Yazm. Nuruosmaniye Ktp. Nr. 4937 (*Macmû'a*, 1/b-53/a), 39/a v.d. Türkçe trc. Taşköprizâde: *Tercüme-i Târîḥ-i Kaşf-ı Mısr il-Kemâl Efendî*, Türk. Yazm. Veliyüddin Ef. Ktp. Nr. 2407. Arapçasının neşri: nşr. Ziyâda-Şayyâl, Le Caire, 1940, s. 41-3; Ayn. müel., *Ḥiştâ*, II, 32 v.d. Krş. A. Darrag, *ayn. esr.*, s. 234 v.d.

41 Bk. Muḥammad b. İbrâhîm b. Zâhir al-Hanafî, *Kaşf'l-Ğumam*, 315/a. Barsbāy'ın Şâhrûh'a 838/1434 de gönderdiği mektuplar ile siyasi münasebetler hak. bk. Aubin, *ayn. esr.*, s. 113, 115; S. de Sacy, *Chrestomathie Arabe*, Paris, 1826-27, II, 324; Bouvat, *Essai sur la civilisation timouride*, JA, CCVIII, 1936, s. 204 v.d.

koyunluları teşvik etmesiyle başlayan isyânlara Dulkadırlılar da karışmışlardır. Buna rağmen, Barsbây, başda en büyük düşmanı olup Ramazan-Oğlu ile iş birliği yapan Cânî Bey aş-Şüfî olmak üzere Kara Yuluk ve Dulkadırlıları mağlûp etmeğe muvaffak olmuştur. Bununla beraber, 1433 de, Kara Yuluk'un elinde bulunan Âmid'i 35 gün muhâsara etmiş ise de alamamış ve büyük zayiata uğramıştır^{41a}. Ayrıca, himâye ettiği Karaman-Oğlu II. İbrahim Bey(1423-1464), II. Murad ile sulh yapmak zorunda kalmış idi.

Bir çok hayrat yaptıran Barsbây, Mısır'da kendi ismine bir medrese⁴² ile câmi⁴³ inşa ettirmiş ve 1438 de hastalıktan ölmüştür. Yûsuf'u kendisine halef ve Emir Çakmak'ı ise Nâib tâyin etmiş idi.

Ancak, Yûsuf(al-Malik al-Azîz Abû'l-Mahâsin) üç ay saltanat sürmüş olup, yerine Atâbaku'l-Asâkir al-Malik az-Zâhir Abû Sa'd Sayfaddîn Çakmak geçmiştir. Az-Zâhirî Memlûkları arasında temâyüz eden Çakmak (?-1453), Nâşırıyya, Mu'ayyadiyya ve Aşrafıyya Memlûk gurupları arasında devam eden ihtilâfdan bilistifâde Yûsuf'u hal etmiş idi. Barsbây'ın siyâsetine sâdik kalan Çakmak, Kıbrıs ve Rodos'a müteaddid filolar göndermiştir (1442). Ancak, Şövalyelerin mukavemeti ile karşılaşarak (848/1444), onlarla anlaşmak zorunda kalmış ise de, Kıbrıslılar hakkında şiddetli tedbirler almakdan geri durmamıştır. Nitekim, 1448 de, henüz Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos(=Kızkalesi)u feth eden Karaman-Oğlu II. İbrahim Bey'i⁴⁴ şikâyet eden Kıbrıs kiralı gibi Grand-Maître'in mürâcaatlarını⁴⁵ nazarı dikkate almadığı gibi, Frankların Dımaşk ve İskenderiye'de 6 aydan fazla kalmalarını men etmiştir⁴⁶. Bu arada, Şâhrûh'un Kâbe'ye örtü göndermesini kabul etmiş, Karaman-Oğulları ve Osmanlılarla iyi münasebetlerde bulunmuştur.

Gayet âdil ve mutekid bir sultan olan Çakmak, pek çok kitap toplamış olup ölümünden evvel ümerâyı oğlu Osmân(al-Malik al-Manşûr Abû's-

Sa'âdât)a biat ettirmiş idi. Ancak, Osmân, Aşrafî, Mu'ayyadi ve Sayfî Memlûklarına dağıtılacak para yüzünden ihtilâfa düşünce, iki ay sonra Ferec'in yetiştirmelerinden Emir Aynâl al-Acrûd tarafından hal edilmiştir.

İstanbul fethini büyük şenliklerle kutlayan Aynâl al-Acrûd (al-Malik al-Aşraf Sayfaddîn al-Alâ'î az-Zâhirî Abû'n-Naşr)^{46a}, Ortodoksların hâmisi olarak itham ettiği Fâtih'i şikâyet eden Karaman-Oğlu II. İbrahim Bey'in mürâcaatını kabul etmemiş⁴⁷, bilâkis, aradaki dostluğu kuvvetlendirmiş idi. Ertesi sene İbrahim Bey'in Memlûk nüfûz sahasına hücum edip Tarsus, Adana ve Külek taraflarını istilâyâ teşebbüsü üzerine Emir silâh Hoşkadem an-Nâşırî'yi Karaman-ili'ne sevk etmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Karaman-ili'nde dört kaleyi zapt ile korkunç tahribât yapan Memlûk kuvvetleri, Lârende(=Karaman)yi de yakmışlardır⁴⁸. Bu arada, Malatya'yı muhasara eden Uzun Hasan'a karşı da Hoşkadem emrinde kuvvetler gönderen Aynâl⁴⁹, Yakın-Doğu, bilhâssa, Kıbrıs'da hâkimiyet meseleleri ile meşgul olmuştur. Nitekim, Barsbây'ın saltanatı zamanından beri Memlûk Sultanlığına vergi ile bağlanan Kıbrıs'ın geleceği meselesi ile yakından ilgilenmek zorunda kalmış, bizzat Kahire'ye gelip culûs merâsimde bulunan Kıbrıs Kiralı Jean II de Lusignan'ın 1458 de vefâtı ve yerine kızı Charlotte de Lusignan'ın geçmesi üzerine, Kahire'ye iltica eden üvey kardeşi Jacques le Bâtard'ı desteklemiştir. Bu suretle Aynâl'ın desteğini te'min eden Jacques le Bâtard, 1460 da, Trablus-Şam Vâlisinin emrinde bulunan 48 gemiden mürekkep bir filo ile Kıbrıs'a giderek, maiyetindeki Memlûk kuvvetleri ile Nicosia (=Lefkoşe)yi işgal etti ise de, Cérines kalesi (*castellum de Cherines* = قلع شرينة) ni zapt edememiş, bu yüzden çok telefât veren Memlûklar,

46^a Bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Fâtih ile çağdaş bir Memlûkluk Sultanı: Aynâl al-Acrûd* (1453-1460), *Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 38 v.d. İstanbul'un fethi müjdesini, 4 Kasım 1453 de Kahire'ye gelen Osmanlı elçisi, Emir Cemâleddin Yusuf el-Kâbûnî vermiştir. Bk. *Nucûm*, VII, 231.

47 Bk. İbn Tağrî-birdî, *Havâdis ad-Duhûr fi ma'dâ'l-Ayyâm va's-Şuhûr*, nşr. W Popper, Berkeley - California, 1931, II, 221; İbn İyâs, II, 47. Tafsîlât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı - Karaman münasebetleri*, *Tarih Dergisi*, 17-18 (1963), s. 46; Ayn. mücl., *Fâtih ile çağdaş bir Memlûkluk Sultanı: Aynâl al-Acrûd*, *Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 39.

48 Bk. *Havâdis*, II, 301, 316; Şehâvî, *Vaciz*, 133/b; *Kitâb Ta'rîh al-Malik al-Aşraf Kâytübây*, 7/a; Aşık Paşa-Zâde, *Tevârih-i ülâ Osmân*, nşr. Âli, s. 229. Yeni kaynaklar: M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı - Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar*, *Tarih Dergisi*, 17-18/1963, s. 46 v.d.

49 Bk. *Ta'rîh al-Malik al-Aşraf Kâytübây*, 8/a.

41^a Bu savaşlar hak. bk. Mağrîzî, *Sulûk*, IV, Aynsofya Ktp. Nr. 3372, 151/b. Diğer kaynaklar hakkında bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Fâtih ile çağdaş bir memlûkluk Sultanı: Aynâl el-Ecrûd*, *Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 36 v.d.

42 Eşrefiyya, bk. Mağrîzî, *Hıtaf*, II, 330; Van Berchem, *CIA, Egypte*, I, Nr. 242; G. Wiet — Hautecoeurs, *Les Mosquées du Caire*, Paris, 1932, I, 311 v.d., 345; Creswell, *A Brief Chronology of the Muhammedan Monuments of Egypt*, BIFAO, XVI, s. 123.

43 İnşası: 1437, bk. *CIA, Egypte*, Nr. 253, 254; Creswell, s. 127.

44 Bk. Dulaurier, *Rec. Hist. des Crois.*, Doc. arm., I, 638; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlılar, İslâm Ans.*, VI, 326.

45 Bk. Mas-Latrie, *Hist. de Pîle de Shypre*, III, 55v.d.

46 Bk. W. Heyd, II, 481.

Kıbrıs'da Cānibek el-Ablağ az-Zāhirî emrinde ufak bir kuvvet bırakarak geri dönmüşlerdir^{49a}.

Aynāl, 1460 da vefât etmiştir. Yerine vasiyeti üzerine aynı zamanda Atābak'î olan oğlu al-Malik al-Mu'ayyad Aḥmad geçmiş ise de, 4 ay gibi kısa süren bir saltanatı müteâkip hal edilerek yerine Atābek'î Emîr Hoşkadem an-Nāşirî seçilmiştir.

Mu'ayyadiyya Memlûklarının tabi'î şeflerinden olmakla beraber, az-Zāhiriyya'nın desteği ile iş başına geçen Hoşkadem(al-Malik az-Zāhir Sayfaddîn an-Nāşirî, 1461-1467), Şam Vâlisi Cānım ve Cidde Vâlisi Cānî Bey ile uğraşmak zorunda kalmış, Kıbrıs kıralı Jacques le Bâtard'ı, Rodos'un St.-Jean Şövalyelerinden yardım isteyen hemşiresi kıraliçe Charlotte'a karşı selefi Aynāl gibi himâyeye devam etmiştir. Bununla beraber, Trablus-Şam Nâibinin kıraliçeye karşı Kıbrıs seferine çıktığı bir sırada vuku bulan Cānî Bey al-Ablağ az-Zāhirî'nin katli hâdisesi, Memlûkların geri dönmelerine, bir kısmının ise iki yüzlü bir siyâset tâkip eden kıral Jacques le Bâtard yüzünden katl edilmelerine sebep olmuştur. Mâmafi, Hoşkadem, kıraliçe Charlotte'un teşebbüslerine rağmen, Jacques ile dostluğunu muhâfaza etmiş, Osmanlılara karşı da Uzun Hasan ve Karaman-Oğlu İshak Bey'i tutmuştur⁵⁰. Bu arada, Osmanlıların tabi'î müttefikleri olan Dulkadir-Oğlu Şāhsuvār'a karşı aynı âileden Şāh Budāğ ile Rüstem'i tutan Hoşkadem, Memlûk Sultanlığının aleyhine olmak üzere Fâtih ile rekabete girişmiştir. Bu yüzden, yeni bir güney siyâseti tâkip eden Fâtih, Hoşkadem'e karşı İshak'ın kardeşi Pîr Ahmed'i tuttuğu gibi bir Memlûk seferine de teşebbüs etmiştir. Ancak Pîr Ahmed'in, tâbiyyet şartlarına rağmen, Afyon'da bulunan Fâtih'in dâvetine icâbet etmemesi ve Osmanlıların düşmanı Akkoyunlu ve Venediklilerle birleşmesi yüzünden teşebbüs akamete uğramıştır⁵¹.

Hoşkadem'in halefleri olan Atābek al-Malik az-Zāhir İlbāy ile Temrbugā'nın ancak bir kaç ay süren saltanatları istisnâ edilecek olursa, son kuvvetli Memlûk Sultanlarından biri de Çakmak'ın yetiştirmelerinden Atābek Kāyıtbaş'dır. Hoşkadem'in siyâsetine sâdik kalarak Osmanlılarla rekabete devam eden Kāyıtbaş(al-Malik al-Aşraf Abū'n-Naşr Sayfaddîn al-Mahmūdî az-Zāhirî, 1468-1495), Osmanlılar tarafından desteklenen Şāh-

49/a Bk. *Havâdis*, II, 346 v.d., L. de Mas Latrie, III, 76, 86, 96; Vertot, III, 16 v.d.

50 Bk. *Havâdis*, III, 486; Şehāvî, *Vaqlz*, 149/a; ayn. müel., *ad-Dav' al-Lâmie*, Kahire, 1353-5, I, 155.

51 Tafsîlât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı - Karaman münasebetleri...*, *Tarih Dergisi*, 17-8/1963, s. 53-4.

suvār Bey'le savaşmış, buna mukabil, Karaman-İli'nde tutunmağa çalışan Pîr Ahmed'i himâyeye etmiştir. Ancak, Şāhsuvār'ın 1468 de Emîr Kulaksız, Atābeku'l-Asākîr Özbek kumandalarındaki Memlûk kuvvetlerini birbiri peşi sıra mağlûp edip al-Malik al-Muzaffar lâkabını alması üzerine telâşlanan Kāyıtbaş, Fâtih'e mürâcaatla Pîr Ahmed'i desteklemekten vaz geçmiş, buna mukabil, Osmanlıların bitaraflığını te'min etmiştir. Bu yüzden himâyesiz kalan Şāhsuvār Bey, 1471 de, Atābek Özbek'e mağlûp olarak Zamānti-Kalesi'ne sığınmış ve hükümdarın tâbiî ve beyliğinin sâhibi kalmak şartıyla teslim olmuş ise de, 1472 de, Kahire'de, üç oğlu ile birlikte asılmıştır ki, bu hâdiseye, bir çok ihtilâfların zuhuruna sebep olmuştur.

Kāyıtbaş, daha ziyâde, Diyarbakır'dan İran'a kadar uzanan sahayı elinde bulunduran Uzun Hasan ile ihtilâf halinde idi. Onun, 1473 de, Fâtih'e yenilmesi ve 1478 de Tebriz'de vefâtı ile bir rakibinden kurtulmuş ise de, bunun oğlu Yaçub Bey'in taarruzuna mâruz kalmıştır. Nitekim, Yaçub Bey'in Urfa Vâlisi Bayındır, 1480 de, bu şehri muhâsara eden Yâsin Bey'i maiyetindeki kumandanlar ile birlikte mağlûp ve pek çok Memlûk askerini kılıçdan geçirmiştir.

Öte yandan, Osmanlı tehlikesinden korkan Kāyıtbaş, 1476 da, Fâtih'in ağır bir lisanla itham ettiği son Karaman Bey'i Kasım Bey'i kabulden çekinmiş ise de⁵², bir müddet sonra, II. Bayezid'e muhâlefet eden kardeşi Ğiyâşeddîn Cem Çelebi'yi dostca kabul edip, Atābek Özbek'in itirazına rağmen, Osmanlı ülkesine bırakılmadan geri durmamıştır. Kāyıtbaş'ın bu tutumu üzerinc, Elbistan üzerinde hak iddia eden Osmanlılar, 1485 de, Güney Anadolu'daki şehirleri, ezcümle, başda Külek olmak üzere Tarsus ve Adana'yı işgal ile Malatya önünde görünmüşlerdir⁵³. Bununla beraber, Dulkadir Beyi 'Alâüddeve Bozkurd Bey'le Varsāk ve Durgud Boylarının yardımlarını te'min eden Memlûklar, Hersek-Zâde Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlıları, önce 1486 da, mağlûp ettikleri gibi⁵⁴, 17 Ağustos 1488 de, Adana

52 Bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. makale*, s. 71-2.

53 Bk. Aşık Paşa-Zâde, s. 218; Neşri, *Cihānnümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 228; Şehāvî, *Vaqlz*, 138/a; İbn İyās, II, 221 v.d., Tafsîlât için bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *II. Bayezid devrinde çıkart-ova'da nüfuz mücadelesi, İlk Osmanlı - Memlûklu Savaşları (1485-1491)*, *Belleten*, 123 (1967), s. 351 v.d.

54 Bk. Aşık Paşa-Zâde, s. 277; Marino Sanuto, *I Diarii*, nşr. Nicolo Barozzi, Venezia, 1879-1903, IV, 326; Gritti, s. 20; Halil Edhem, *TOEM*, 1914, V, 211; Van Berchem, *CIA*, II, *Egypte*, s. 547, Nr. 364; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *II. Bayezid devrinde...*, *Belleten*, 123 (1967), s. 353 v.d.

önündeki Ağa-Çayırı'nda vukua gelen diğer bir savaşta da galip geldiler⁵⁵. Bu arada, Osmanlıların İskenderun Körfezine çıkarma yapmaları veya Kıbrıs'da Famagosta(=Magosa) limanında üslenmek teşebbüsleri⁵⁶, İtalyan Cumhuriyetlerine, ezcümlle, Floransa'ya elçiler gönderen Kâyıtbây'ın gayretleri yüzünden akim kaldı⁵⁷. Bununla beraber, malî müzâyakada bulunan Memlûklar, 1491 de, Osmanlılarla anlaşmak zorunda kaldılar. Nitekim, Memlûk Sultanlığının maliyesinde görülen bozukluk yüzünden, Kâyıtbây'ın zorla para toplaması (mazâlim) yanında yaptığı seyahatlerde büyük şeyhlerden hediyeler alıp, bilhâssa, vakıflar veya gayrı menkuller üzerinden vergiler tarh etmesi, nihâyet, tüccârdan ağır vergiler alması, aleyhinde bir ceryanın zuhuruna sebep olmuştur. Bununla beraber, büyük inşâat faaliyetlerinde bulunup, teftiş maksadıyla pek çok seyahat yapan Kâyıtbây⁵⁸, oğlu Muhammed(al-Malik an-Nâşır Abû's-Sa-âdât)î vasiyet ederek vefât etmiştir.

İki sene dokuz ay süren saltanatı sırasında ümerânın nefretini kazanan Muhammed'in öldürülmesi üzerine(1498), tahta dayısı al-Malik az-Zâhir Abû Saâd I. Kânşüh geçmiştir. Ancak, Çerkesistandan henüz gelip Türkçe dahi bilmeyen Kânşüh'un memleket işlerini yürütmeye kudreti olmadığı anlaşılmalı 1499 da hal edilmesi bir zaruret haline gelmiştir. Yerine geçen Cänbülâf(an-Nâşırî, al-Malik al-Aşraf Abû'n-Naşr, 1501), büyük emirlerden Yaşbek'in yetiştirmesi olup, II. Bayezid'e elçilikle gönderilmiş, I. Kânşüh'a da Atâbek olmuş idi. Ancak, kudretli Şam Nâibi Kânşüh al-Ğürî'nin karşı koyması ile 1501 de hal edilmiştir.

Al-Malik al-Âdil I. Tûmânây'ın 100 günlük saltanatı istisnâ edilecek olursa, Memlûk Sultanlığının son Çerkes sultanı Kânşüh al-Ğürî(al-Malik al-Aşraf Sayfaddîn min Bâ-y-birdî, 1440-1516) dir. Kâyıtbây'ın yetiştirmelerinden olup, 1501 de, 60 yaşını geçtiği halde saltanata geçen Kânşüh al-

55 G.M. Angiolello, *Historia Turchesca*, 1300-1514, nşr. I. Ursu, Bucureşti, 1910, s. 187; H. Edhem, *TOEM*, 1914, V, 217. Ayr. bk. İbn Tûlûn, *Mufûkahatu'l-Hilân fi Havâdis az-Zamân*, nşr. M. Mustafa, Kahire, 1962, s. 96 v.d., M.C. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. mak.* s. 361 v.d.

56 Bk. Marino Sanuto, IV, 325; Angiolello, s. 186; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. mak.* s. 363.

57 Bk. Âşık Paşa-Zâde, s. 229; Angiolello, s. 185; *Documenti*, nşr. Müller, Florance, 1879, s. 237.

58 Bk. İbn İyâs, II, 90-291; İbn al-Clân, *al-Kavl al-mustazraf fi Sağar mavlânâ al-Malik al-Aşraf (Viaggio in Palestina e Storia di Kaid Bay...*, nşr. R.V. Lanzzone, Torino, 1878, s. 14 v.d.); Weil, V, 326-359; G. Wiet, *Les Communications, Revue de la Société royale d'économie politique...*, XXIV, 1933, s. 252.

Ğürî, Memlûk Sultanlığını tehdid eden çok mühim meselelerle karşılaştı. Zirâ, Osmanlıların kuzey hududlarını tehdid etmeleri yanında yeni bir doktrin yaymak suretiyle Yakın-Doğuyu tehdid eden Şâh İsmâîl-i Şafavî, devletini kurmağa çalışıyordu. Öte yandan, Mısır'ın iktisadiyatı ile yakın ilgisi bulunan Hind ticâret yolu Portekizliler tarafından tahrip edilmeğe başlanmış, mühim emtia depolarının bulunduğu sahillere taarruz ihtimalleri belirmiş idi. Nihâyet, İspanya'daki son Müslüman kalesi Giranata'nın sukutu ile halkın marûz kaldığı tehlikeler, büyük bir buhranın zuhuruna sebep olmuş idi. Bilhâssa, Fas ve Tunus Emirleri, Halifenin de bulunduğu Memlûk Sultanlığının bütün Müslümanların da iştirâk edecekleri bir federasyonun başına geçmesini, tüccâr, ziyâretçi ve hacılar dâhil, bütün Hıristiyanların Memlûk Sultanlığı topraklarından kovulmalarını ısrarla talep ediyorlardı. Bununla beraber, Aragon kralı Ferdinand ile Castille kraliçesi İsabelle, daha önce harekete geçerek, Memlûk Sultanlığı ile olan münasebetlerini düzeltmek üzere Pierre Martyr d'Anghiera'yı acele ile Kahire'ye gönderip Kânşüh al-Ğürî'yi iknaa muvaffak oldular. Sefir, 27 Şubat 1502 de, büyük ümidlerle avdet etti⁵⁹. Bu arada, Kânşüh'un aldığı tedbirler meyanında, ecnebilerin üç aydan fazla Kahire'de kalmalarının men'i zikredilebilir⁶⁰. Ancak, topladığı paraları Halep ve Dımaşk'da inşâat⁶¹ işlerinde kullanmış olmasına rağmen, ticâret emtiasından aşırı derecede rusum tarh etmek, transit vergisini ağırlaştırmak suretiyle Memlûk Sultanlığının malî çöküntüsünü hızlandıran Kânşüh'un aldığı tedbirler bir netice vermedi. Bilhâssa, ihdâs edilen liman vergileri ile Avrupa'ya, Mısır ve Suriye yoluyla nakledilen Hind emtiasından alınan transit resimlerinin ağırlığı, Portekizlileri Hindistan'a giden deniz yolunu bulmağa sevk etmiştir. Nitekim, Vasco da Gama, İbn Mâcid'in rehberliği ile bu yolu keşfe muvaffak olduğu gibi⁶², Portekizliler, Hindistan sahillerine sağlamca yerleştiler. Bu suretle, Mısır, yavaş-yavaş en mühim gelir kaynağını kaybetti.

Kânşüh al-Ğürî, Portekizlilerin Hindistan filosu umumî kumandanı Al-

59 Bk. *Legatio Babylonica*, Bâle, 1533, s. 86-7.

60 Bk. Reinaud, *Traité de commerce entre la République de Venise et les derniers sultans mamlouks d'Egypte*, JA, IV, 1829, s. 41. Bununla beraber, sonradan (1512), Kahire'de XII. Louis'nin elçisi Andre le Roy ve Venedik Docunun gönderdiği Domenico Trevisan ile bu mesele tekrar ele alınacaktır, bk. *Voyage*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1864, s. 147 v.d.

61 Bk. M. Sobernheim, *Die Inschriften der Zitadelle von Damascus, Der Islam*, XII, 1921, Nr. 24-26.

62 Bk. *A Journal of the First Voyage of Vasco da Gama, 1497-1499*, trans. and ed. by E.G. Ravenstein, *Hakluyt Society*, Vol. 99, London, 1898.

buquerque'in, Kiryat, Maskat, Horfakân'a taarruzu ve Hüzmüz'ü alıp Acem Körfezini kapatması, Portekiz Kırallı Manuel'in Hindistan Müslümanlarını tazyik ile ticâret gemilerine karşı düşmanca hareketleri üzerine⁶³, önce Bender-i Cidde'yi sur ve burçlarla takviye ettirmiş ve deniz kumandanı Hüseyin'i donanmanın başında Portekizliler üzerine sevk etmiştir. Memlûk donanması, Portekiz umumî Vâlisinin oğlu Lorenzo ile 1508 de Hindistan'ın Şaül Limanında karşılaştı; Diu Müslüman Vâlisinin filosu tarafından desteklenen Memlûklar, galip gelerek Lorenzo'yu bertaraf etmeğe muvaffak oldular. Ancak, bütün Yakın-Doğu'yu tehdide başlayan Şah İsmail'i Memlûklara karşı destekleyen Albuquerque⁶⁴, oğlunun ölümü üzerine derhal faaliyete geçerek Memlûk donanmasını mağlûp ettiği gibi, kuvvetli bir Portekiz filosu Aden'i zapt etti. Öte yandan, Osmanlıların mustakbel rakipleri Portekizlilere karşı II. Bayezid'den yardım talep eden Kânşüh al-Gürî, gönderilen yardımın St.-Jean Şövalyelerinin ellerine geçmesine rağmen, Anadolu'lu levendler Selman Reis emrinde Süveys'e gitmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu suretle Bender-i Cidde Beyi Emîr Hüsain ile Selman Reis, 20 gemiden ibaret bir filo ile, 1515 de Hind denizine hâkim Portekizlilere karşı sefere çıkmışlar, ertesi sene de Bender-i Aden'i muhasara etmişlerdir. Ancak, filo Cidde'ye avdet ettiği bir sırada, Memlûk Sultanlığı yeni bir buhran ile karşılaşmıştır⁶⁵.

Kânşüh'un Osmanlılarla münasebetleri dostâne olmuştur. Nitekim, şehzâde Korkud Çelebi'nin, amcası Cem Çelebi gibi Mısır'a gidip Kudüs veya Şam'da yerleşmesine mâni olmasına rağmen^{65a}, Sünnî halkın desteğini kaybeden Kânşüh'un, İranla savaşta bulunan Yavuz Sultan Selim'e karşı şi'i Şah İsmail'i destekleyip bu maksadla Haleb'e gelmesi aleyhine olmuştur. Bu arada, Selim, Memlûk Sultanlığı dahilinde geniş bir propaganda faaliyetine girişmiş idi. Nitekim, Antep, Haleb ve Şam Nâibleri, Selim'in dâvetine icâbet

63 Bk. Andrea Corsali, *Allo Illustrissimo Principe...*, *Scritta alli 18 di Settembre, 1517*; Ramusio, *Delle Navigazioni et viaggi Racoolte...*, Venice, 1603, I, 182; Afonso d'Albuquerque, *The Commentaries of the Great Afonso d'Albuquerque, Hakluyt I^o series*, London, 1875-1883, II, 67; *King Manuel's letter to the King and Queen of Castile, July, 1499*, *Hakluyt Society*, Vol. 99, London, 1898.

64 Bk. II, 228.

65 Bu hususta bk. İbn İyâs, *Badâ'ic*, nşr. M. Mustafa, Kahire, 1960, IV, 365 v.d., 458, 460, 466; Abû Mahrama, *Ta'rih Şağr Adan*, nşr. Oscar Löfgren, Leyden, 1926, s. 21. Krş. G.W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Urbana, 1942, s. 88; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Süveys'de Türkler ve Selman Reis'in arızası, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1968), s. 77 v.d.

65^a Bu hususta bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Korkud Çelebi ile ilgili iki belge, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 17 (1969) s. 36 v.d.

etmekte gecikmediler. Esasen, asker, Selim'le çarpışmak istemiyor⁶⁶, şehirler, Osmanlı hâkimiyetine geçmek için sabırsızlanıyordu⁶⁷. Bu sırada, Kazaker Zeyrek-Zâde Mevlânâ Rükneddin ile ümerâdan Karaca Paşa'dan ibâret sefâret heyetini kabul eden Kânşüh Gürî'nin bunlara fena muamele etmesi⁶⁸ savaşı kaçınılmaz bir hale getirmiş, Selim de, bilmukabele, Memlûk elçisi Moğalbây'a hakaret etmiştir. Bunun üzerine, Osmanlı ordusu, Haleb'e doğru ilerlemiştir. Merc Dabık'da yapılan karşılaşmanın başında Halep Emîr al-Umarâ'sı Hayırbây kuvvetleri ile beraber savaşı terk etmiş, Osmanlılar, 6 saatte Memlûkları yenmişlerdir⁶⁹. Kânşüh al-Gürî, bu savaşta atundan yere yuvarlanarak ölmüş, fakat cesedi bulunamamıştır; kendini zehirlediği veya öldürdüğü hakkında da rivâyetler vardır⁷⁰. Osmanlılar, savaştan sonra Haleb, Hama, Humus ve Dımaşk'ı aldılar⁷¹. Selim, daha Haleb'de iken Halife III. al-Mutavakkil ala'llâh Muḥammad ile kaduları kabul etmiş idi.

Öte yandan Merc Dabık savaşını müteâkip Mısır'a kaçabilen bir kısım Memlûk ümerâsının gayretiyle Tûmânây Memlûk Sultanı ilân edilmiş idi (Kasım 1516). Bu yüzden, Mısır'a yürümeden evvel Berriyyetü's-Şam'daki urbâna merâsim aş-şarîfalar gönderen Selim⁷², Ma'an-Oğullarının şefâati ile Ğarb Bohtörlerini affetmiş, Aralık 1516 da Tûmânây'a bir nâme yollayarak, kendisine tâbi olmak şartıyla, Gazza'dan öteye olan Mısır topraklarını Memlûklara bırakmak istemiştir. Ancak, Tûmânây, bu teklifi red

66 Bk. Andrea Cambini, *Dell'origine et Imperio de Turchi et delle Guerre fatte da loro* (Sansovino, *Dell'Historia Universale...*, Venice, 1564), s. 147.

67 Meselâ Haleb için bk. *Vesika*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Nr. 11634.

68 Bk. Ramusio, *Della Navigazioni*, s. 124; Paolo Giovio, *Delle istorie, del Suo Tempo*, Venice, 1560, I, 469, 470, 475; Marino Sanuto, II, 584; XXII, 567.

69 Bk. İbn İyâs, III, 71 v.d., IV, nşr. M. Mustafa, Kahire, 1961, s. 69 v.d., Abû'l-Faḍl Mehmed b. İdris-i Bitlisî, *Selimgâh-Nâme*, Lâilâ İsmail Efendi Ktp. Nr. 348, 130/b; Paolo Giovio, I, 481; Cambini, 147-8; Ramusio, 125; H. Schäfer, *Gesch. Portugales*, Hamburg, 1850, III, 200; H. Edhem, *Mısır fethi mukaddematına âit mühim bir vesika, TTEM*, 1927, X, 19; Ayn. müel., *Mısır'ın son Memlûk Sultanı Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe*, İstanbul, 1935, Nr. 2, 23.

70 Bk. Derviş Muhiy, *Manâkıb-ı Şeyh İbrâhim-i Gülşeri*, Millet Ktp. Şer'iyye, Nr. 1045, 121/b.

71 İbn İyâs, V, 102; Cambini, s. 146; Marino Sanuto, XXIII, 107, 328 v.d., Abû'l-Faḍl Mehmed, 129/b; Haydar Çelebi, *Ruznâme* (Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul, 1274, I, 451); Sa'deddin, *Tâci't-Tevârih*, İstanbul, 1280, II, 341.

72 Bk. İbn İyâs, III, 71. İbn al-Hanaşa'na gönderilen mersûm: M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Tarih Dergisi*, 16/1962, s. 107-116.

etmiş ve İskenderiye'de bulunan Venedikliler ve sâir Hıristiyanlardan top te'min etmek, siper ve hendekler kazdırmak suretiyle tahkim ettiği Reydâniyya'da Selim ile savaşmak üzere, Kahire'nin kuzeyindeki al-Muqattam-Dağı'ndan başlayarak Nil'e kadar uzanan bir sahada mukavemete çalışmıştır. Osmanlılar, bir kısım süvari kuvvetlerinin başında geceleyin al-Muqattam-Dağı'nı dolayan Selim'in idâresinde giriştikleri umumî bir hareket sonunda Memlûk tabyasını bozmuşlardır. Bu arada, Tûmânây'ın, son bir gayretle Osmanlı ordusunun merkezine hücum edip Selim'i yakalamak veya öldürmek üzere giriştiği teşebbüsde akamete uğramış, Memlûk ordugâhı Osmanlıların eline geçmiştir(23 Ocak 1517). Osmanlılar, Reydâniyya savaşını müteâkip girdikleri Kahire'de büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Nitekim, Tûmânây, 27/28 Ocak gecesi Kahire'ye⁷³ girerek hendekler kazdırıp barikadlar kurdurmak suretiyle, sokak savaşlarına girişmiş idi. Bununla beraber, yeniden mağlûp olarak Şa'îd taraflarına kaçmıştır. Bundan sonra 3,000 kişilik bir kuvvetle muhasamata girişen Tûmânây, yeniden mağlûp edilerek yakalanmış ve Şâhsuvâr-oğlu Ali Bey'e teslim edilmiştir. Genç Dul-kadır Beyi, eski kinine binâen, onu, Kahire'nin Zuvayla kapısında asmıştır⁷⁴. Bu suretle 1250 senesinden beri 267 senedir devam edip, Yakın-Doğu'da Moğol ve Haçlı saldırılarını muvaffakiyetle durduran Memlûk Sultanlığı, 13 Nisan 1517 de sona ermiştir.

Selim, İstanbul'a avdetinden evvel Kahire'deki bâzı hükümdar oğulları ile Halife III. al-Mutavakkil ala'llâh Muhammed ve akrabalarını, nüfûzlu âlim, şeyh ve beylerden bir kısmını, Mısır'ın sayılı mimâr, mühendis, tüccâr, ravvâkin ve sâir san'at erbâbından bir haylisini, deniz yolu ile, İstanbul'a göndermiştir. Bu arada, Memlûk Sultanlığının tarih ve teşkilâtına âid kitaplarda İstanbul'a sevk edilmiş, kadılar ve ümerâ gibi Kânşûh al-Gûrf'nin oğlu Muhammed da paytahta gönderilmiştir⁷⁵.

Yanında amcası Halil'in oğulları olduğu halde deniz yoluyla sevk edi-

73 Bu sıradaki Kahire'nin târif ve tasviri: *Le Voyage et Itneraire de frère Jehan Thenaud*, nşr. Ch. Schefer, *Le Voyage d'Outremer*, Paris, 1884, s. 35-60; *Relation du voyage de Domenico Trevisan*, nşr. Ch. Schefer, s. 181-208; İbn Zuhayra, *al-Fağû'il al-Bâhira bi-Mahâsin al-Kâhira*, Brit. Mus. Nr. 1285, 63/b v.d.

74 Bk. İbn İyâs, V, nşr. M. Mustafa, 176 v.d., Paolo Giovio, *Delle istorie del suo tempo*, I, 508 v.d., Ayn. müel., *Informazione*, nşr. Sansovino, *Dell'Hist. Universale...*, 1564, s. 214; Ramusio, s. 137. Selim'in Mısır seferini en ince teferruatına kadar tespit eden *Selim-nâmeler*'in mahiyetleri hakkında bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Selim-nâmeler, Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1970, s. 202 v.d.

75 Bk. İbn İyâs, III, 163. Krş. Peçevi, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 154.

len Halife, İstanbul'a geldikten sonra, kendisine emânet edilen emvâl ve eşyayı gasp etmiş ve sefihâne bir hayat sürmüştür. Nitekim, amcazâdelerinin şikâyeti üzerine 1520 de Yedikule'ye hapsedilen Halife, Sultan Selim'in vefâtı üzerine habisten çıkarılmış ve yevmî 60 dirhem vazifeye tâyin edilerek Kahire'ye dönmesine müsaade edilmiştir. Al-Mutavakkil'in İstanbul'da bulunduğu sırada hilâfeti merâsimle terk ettiği hakkında bir rivâyet varsa da, bunu doğrulamaya imkân yoktur⁷⁶. İşte bu tarihten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisinin 26 Recep 1342 = 3 Mart 1924 tarihinde hilâfetin ilgasına kadar Osmanlı padişahları dört asır müddetle büyük bir İslâm kitle-si tarafından Halife olarak tanınmışlardır.

**

Mısır'ın katî olarak fethinden sonra Tûmânây'la birlikte hareket eden Memlûk emirlerinden bir kısmı cezalandırılmış olmakla beraber, ekseriyeti affedilerek muhtelif vazifelere tâyin edilmişlerdir. Nitekim, Memlûk emirlerinin ileri gelenlerinden Hâyırbây Mısır, Cänberdî Gazâlî Şam vâlisi olarak hizmet etmişlerdir. Fakat Memlûk Sultanlığını yeniden kurmak çabasında bulunan Cänberdî'nin isyânından sonra Memlûk emirlerine karşı beslenen itimat sarsılmış görünmektedir. Bununla beraber, Selim zamanında Mısır'da tatbikatına başlanan Osmanlı kanunları, Hâin Ahmed Paşa'nın isyânından sonra, Mısır'a giden Damad(Maktül) İbrahim Paşa tarafından mer'iyetten kaldırılmış, eski Memlûk kanunları geçerli sayılmıştır. Bu yüzden XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Mısır'da sür'atle çoğalan Memlûk emirleri, Kahire'nin esir pazarlarından Kafkas menşeli köleler satın alıp kuvvetlerini çoğaltmışlardır. Eski devri taklid eden bu kabil emirlerin devlete muti oldukları bilinmektedir. Fakat, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, devletin Ruslarla savaş halinde olduğu bir sırada, müstakil olmak maksadıyla bâzı denemelerde bulunmuşlardır. Nitekim, aslen Kafkasyalı olan Ali Bey(Alî Bey al-Kabîr, 1728-1773), Mısır'da müstakil olmak isteyen Memlûk emirlerinin ilkidir. 1768 de namına para bastırıp hutbe okutmuş, Osmanlıların

76 Bk. P. Lammens, *Revue du monde musulman*, XI, 148; T.W. Arnold, *The Caliphate*, s. 146 v.d. Esâsen, Selim'in çağdaşı İbn İyâs'da bu hususa dâir hiç bir kayıt yoktur. Bununla beraber, adı geçen müellifin Selim'e karşı duyduğu nefretinden dolayı bu hususu meskût geçtiğini iddia eden son devir müelliflerine de işâret etmek isteriz, meselâ bk. A.J. Toynbee, *Survey of International Affairs*, London, 1925, s. 38.

sıkışık bir durumda oldukları bir sırada, II. Katherina ile anlaşarak, adamı Muḥammad Abu'z-Zahab vasıtasıyla Hicaz ve Suriye'yi zapta kalkışmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti, Abu'z-Zahab'ı efendisi aleyhine çevirmeğe muvaffak olmuştur⁷⁷. Mısır'daki Memlûk emirlerinin en dikkate şâyânı olan Ali Bey'i⁷⁸, kendisini mağlûp ve esir eden adamı Muḥammad Abu'z-Zahab tâkip etti. Yine en dikkate değer bir husus da bu Memlûk emirlerinin, eski an'anelerine sadık kalarak, modern silâhları kullanmaktan şiddetle çekinmeleridir.

XVIII. yüzyılın son senelerinde Murad ve İbrahim beyler, Mısır'da büyük bir nüfuza sahip idiler. Nitekim, General Bonaparte, 1798 senesi Haziranında Mısır'a çıktığı zaman bu iki Memlûk emirinin mukavemetleri ile karşılaşmış, dağıttığı beyannâmelerde, Osmanlı Devletini bu Memlûk emirlerinin zulmünden kurtardığını iddia ederek kendisini «*halâskâr*» ve «*İslâm dostu*» olarak vasıflandırmış idi⁷⁹. Bu suretle, Bonaparte'ın Mısır seferi neticesinde Memlûkların en sebatlı ve iradeli unsurları mahvolmuş, geri kalanlarını da bu sefer sırasında Mısır'a gelen Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1805 - 1848) temizleyerek Mısır'da müstakil bir şekilde idareyi eline almıştır.

77 Bu mühim hâdise hak. bk. al-Cabartî, *Acâsibü'l-Âşâr*, Mısır, 1297, I, 382; Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1288, III, 13-15; Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam, 1784, IV, 96-7; C.F. Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris, 1822, I, 103.

78 Bu memlûk beyinin biyografisi çağdaşı S. Luisigan tarafından kaleme alınmıştır. bk. *A History of the Revolt of Aly Bey*, London, 1783.

79 Bu beyannâmeler ve çağdaş kaynaklar hak. bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Bonaparte'ın Akkâ muhâzarası*, *Tarih Dergisi*, 20 (1965), s. 2, not. 5.